



ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ: ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η αστική & κομματική ρητορική

για

τις Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού»



Φρειδερίκη Α. Τσοκάρη

ΑΜ:1111 ΜΟ42

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΣ,

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Αθήνα

Φεβρουάριος 2015

Γυναίκες ανάρπυγες, των χρονομένου βουνών.

Ερείς, οι «βελούδνες» γυναίκες

που δεν υπερωατήσαμε ξυπόδητες στα αυλάκια χρόνια,

παρά με δέκα ζευγάρια σε λευφόρους,

ως ιεροκινάμε.

Γιατί τη δική σας αντοχή δεν θα φτάσουμε ποτέ!

Φρεδερίκη Τσοκάρη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΟΦΕΙΛΕΣ.....	4
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ.....	16
ΤΟΜΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ.....	17
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.....	26
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ – ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ & ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ Δ.Σ.....	31
ΟΛΟΙΠΟΡΙΚΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ.....	32
ΛΟΓΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ.....	44
Η ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ.....	50
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
Η ΑΣΤΙΚΗ & ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΠΗΤΟΡΙΚΗ.....	57
ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΣΥΝΗΣ & Η ΠΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ.....	58
Η ΠΗΤΟΡΙΚΗ ΑΡΩΤΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΗΣ-ΔΙΑΓΛΑΙΔΑΤΩΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΑΧΗΤΡΙΩΝ.....	68
Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ & Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗΤΡΙΑΣ.....	81
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	89
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	96

ΟΦΕΙΛΕΣ

Πες μας γιαγιά το παραμύθι...

Μια φορά κι έναν καιρό οι αντάρτες μπήκαν στην Καρδίτσα. Ήταν Δεκέμβρης του 1948, μέσα στην καρδιά του χειμώνα. Σαν ξημέρωσε η μάχη με το στρατό, άναψε για τα καλά. Μια ανταρτοπούλα από το μπαλκόνι φώναζε με το χωνί: «Μην πολεμάτε για τα βρωμόψαρα της Αθήνας. Παραδοθείτε στον Δημοκρατικό Στρατό!». Ελα όμως που οι στρατιώτες την έβαλαν στόχο και με ένα «μπαμ»... τη σκότωσαν. Τρεις μέρες έμειναν οι αντάρτες στην πόλη. Σκοτώθηκαν πολλοί. Και από το στρατό και από τους αντάρτες...

Το πολύπλοκο πλαίσιο των ερεθισμάτων μου, σε πρώτο επίπεδο το παραπάνω παραμύθι της παιδικής μου ηλικίας και σε δεύτερο η επαφή μου με γυναίκες-αντάρτισσες, πυροδότησε και το ενδιαφέρον μου για την παρούσα μελέτη. Ήθελα να αναζητήσω που τελειώνει το παραμύθι και που άρχιζε η πραγματικότητα. Να ξαναβρώ τις αντάρτισσες, όπως όταν ανασύρουμε ένα είδος υπό εξαφάνιση, να χαράξω το πορτρέτο τους όπως όταν επανορθώνουμε μια αμέλεια. Να δώσω ένα ζωντανό σχέδιασμα στο οποίο να εμφανίζονται έτσι όπως ήταν, δηλαδή μπλεγμένες στις τυχειότητες της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Στη διάρκεια της διαδρομής που χρειάστηκε να διανύσω μέχρι το τέλος της συγγραφής της μελέτης, είχα επανειλημμένα την ευκαιρία να διαπιστώσω ότι το ατομικό μου εγχείρημα, ήταν κατεξοχήν συλλογικό. Έτσι ήταν επόμενο να έχει και αρκετές οφειλές. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Προκόπη Παπαστράτη, στους Νίκο Θεοτοκά και Νίκο Κοταρίδη. Σημαντική ήταν ακόμη η βοήθεια του Παντελή Λέκκα, της Τασούλας Βερβενιώτη, του Πολυμέρη Βόγλη και τους ευχαριστώ εγκάρδια. Αναφέρω ξεχωριστά την πολύτιμη συμπαράσταση της Ελένης Ανδριάκαινα, που «γκρέμισε» τις βεβαιότητες μου. Χωρίς την ηθική συμβολή της οικογένειας μου, ίσως η προσπάθεια μου να έμενε ατελής και για αυτό τους ευχαριστώ θερμά.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

«...όποιος εκκαπιάει λίγο από ιστορία ξέρει καλά πως οι μεγάλες κοινωνικές μεταβολές, είναι αδύνατες χωρίς το γυναικείο προίμι...»¹.

Κ. Μάρξ & Φ. Ένγκελς

Η έμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, είναι η κριτική προσέγγιση των όρων πρόσληψης και υποδοχής της ρητορικής που αναπτύχθηκε από το Αστικό κράτος και την Αριστερά, για τις Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Δηλαδή τι έχει ειπωθεί/γραφτεί για αυτές και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)².

Το ερευνητικό αντικείμενο της εργασίας ορίζεται ουσιαστικά από την διερεύνηση των συνθηκών υπό τις οποίες διαμορφώνεται η ρητορική. Τις μορφές τις οποίες προσλαμβάνει, τους τρόπους με τους οποίους υποβάλλεται σε επεξεργασία, τις λειτουργίες που επιτελεί και τους φορείς οι οποίοι αναλαμβάνουν τη διεξαγωγή της όλης διαδικασίας. Περαιτέρω επιχειρείται η κριτική προσέγγιση της ανάδειξης του τρόπου με τον οποίο η ιδεολογία αμφότερων των πλευρών, μεταμόρφωσε τους προϋπάρχοντες πολιτιστικούς μύθους σε εργαλεία πρόσληψης, ώστε να

¹ Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ., Απαντα, τ.32, σ. 486.

² Η χάραξη ιστορικών περιόδων έχει συχνά, σχετική μόνο αξία. Εξάλλου η ιστορία δεν τεμαχίζεται χρονολογικά και οι διάφορες «τομές» και ορόσημα παρεμποδίζουν τη σύλληψη του ιστορικού γίνεσθαι. Αυτό ισχύει και για τον Εμφύλιο πόλεμο, καθότι τα όρια είναι ρευστά. Η ρευστότητα βρίσκεται, ως ένα βαθμό, την έκφρασή της και σε τίτλους βιβλίων ή άρθρων, αλλά συνήθως έχουμε στο νου μας τα χρόνια 1946-1949, όταν μιλούμε ή γράφουμε για τον Εμφύλιο στην Ελλάδα. (Κουλούρης Νίκος, *Ελληνική βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου, 1945-1949, Αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1949*, εκδ, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σ.48.)

επιβάλουν και να εδραιώσουν τα αναγκαία πρότυπα³. Επιπλέον διερευνάται ο σκοπός που δομήθηκαν τα μηνύματά τους και ο τρόπος με τον οποίο μεταμορφώθηκαν σε μέσα επηρεασμού της κοινής γνώμης, αλλά και των ίδιων των Μαχητριών.

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος για δεκαετίες αποτέλεσε ένα θέμα-ταμπού, το οποίο περιβλήθηκε με σιωπή. Ούτε καν οι όροι «Εμφύλιος πόλεμος» ή «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας» δεν αναφέρονταν, καθώς είχαν αντικατασταθεί από τους όρους «συμμοριτοπόλεμος» και «συμμορίες». Μόνο μετά τη Μεταπολίτευση και με αργούς ρυθμούς έγινε εφικτό να συζητηθεί δημόσια και να αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Το 1989, σαράντα χρόνια μετά τη λήξη του, το ελληνικό κράτος αναγνώρισε για πρώτη φορά με νόμο το γεγονός του Εμφυλίου πολέμου και της ύπαρξης του Δημοκρατικού Στρατού⁴.

Ο Εμφύλιος πόλεμος, όπως κάθε πόλεμος, κρίθηκε πρωτίστως στα πεδία των μαχών. Αλλά όπως σε κάθε πόλεμο, και μάλιστα Εμφύλιο, οι αντιμαχόμενοι βρέθηκαν αναγκασμένοι, πλάι στα πυροβόλα όπλα, να καταφύγουν και στο οπλοστάσιο της «προπαγάνδας-διαφώτισης». Ο λόγος, επίσημος ή ανεπίσημος, γραπτός ή προφορικός, βασικά αντλεί τη σημασία και την πρωταρχικότητά του από την ιδεολογική σύγκρουση των αντιμαχόμενων πλευρών και από τον τρόπο με τον οποίο η κάθε πλευρά πλησιάζει, συλλαμβάνει, ερμηνεύει και εν τέλει προβάλλει την εικόνα της Μαχήτριας.

³ Κατά τον Gramsci, οι ιδεολογίες «έχουν μια εγκυρότητα που έχει να κάνει με την ψυχολογία, «οργανώνουν» τις ανθρώπινες μάζες και δημιουργούν το πεδίο πάνω στο οποίο οι άνθρωποι κινούνται, αποκτούν συνείδηση της θέσης τους, αγωνίζονται κ.τ.λ.». (Gramsci A. Prison, notebooks, Λονδίνο, Lawrence and Wishart, 1971, σ. 377).

⁴ Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, ο Εμφύλιος*, εκδ. Αφών Τολίδη ΟΕ, Αθήνα, 1981, σσ. 15-20.

Η έκρηξη του Εμφυλίου πολέμου δημιούργησε νέες ανάγκες και προτεραιότητες για το Κομμουνιστικό Κόμμα. Δεν αρκούσε πλέον να ενταχθούν οι γυναίκες σε οργανώσεις, έπρεπε να πολεμήσουν. Και το έκαναν. Οι γυναίκες ενεπλάκησαν στον πόλεμο σε τέτοιο βαθμό και με τέτοιο τρόπο που δεν είχαν πράξει ποτέ έως τότε. Οι Μαχήτριες το 1949 άγγιζαν το 50% της δύναμης του Δημοκρατικού Στρατού. (30% στα μάχιμα τμήματα, 70% στις υπηρεσίες)⁵. Ποσοστό υψηλό όχι μόνο σε σχέση με την Αντίσταση, αλλά και σε σχέση με τους επαναστατικούς στρατούς γενικότερα – αντίστοιχα ποσοστά θα συναντήσουμε μόνο στα αντάρτικα της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής των δεκαετιών του 1970 και του 1980⁶.

Κατά τον Κ. Καραγιώργη, Αντιστράτηγο του Δημοκρατικού Στρατού: «..τόση και τέτοια γυναικεία συμμετοχή σε μάχιμα τμήματα στρατού εν καιρώ πολέμου είναι ολότερα πρωτοφανής στην παγκόσμια πολεμική ιστορία.»⁷. Κατά το επίσημο όμως κράτος, μεταξύ 12-10-1944 έως και 31-8-1949: «απήχθησαν 5.000 γυναίκες»⁸. Δύο πολιτικά και ιδεολογικά αντιμαχόμενες πλευρές, δύο εκδοχές, δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα - το καθένα με τον προπαγανδιστικό του μηχανισμό - και ο συνδεδετικός τους κρίκος η γυναίκα- Μαχήτρια, που γίνεται συμμαχητής και στόχος.

⁵ Εισήγηση της Ρούλας Κουκούλου στην Α' Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ, 1-3 Μαρτίου 1949, στο «Η γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα για Λευτεριά, Ειρήνη και Δημοκρατία», Απρίλιος 1949, σσ.28-29, Μαχήτρια, φ.5, ΑΣΚΙ.)

⁶ Στο Ελ Σαλβαδόρ, τη Νικαράγουα, τη Γουατεμάλα αποτελούσαν το 30%, ενώ στο Περού αποτελούσαν το 50% των ανταρτών . Βλέπε, Jocelyn S. Viterua, "Pulled, Pushed and Persuaded: Explaining Women's Mobilization into Salvadoran Guerilla Army", *American Journal of Sociology*, 112 (1), 2006, σσ. 1- 45.

⁷ Καραγιώργης Κώστας, «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», Δημοκρατικός Στρατός, Μηνιαίο Στρατιωτικοπολιτικό Όργανο του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, Μάρτης 1949, σ. 28,ΑΣΚΙ.

⁸ 1940-1950: Δέκα χρόνια, Αγώνων και θυσιών, εκδόσεις «Ελληνικού Φωτός», Αθήνα 1950, σ. 10.

Για τις γυναίκες που πήραν τα όπλα, μια πρόχειρη ματιά στις πολεμικές περιόδους των τελευταίων εκατό χρόνων θα μπορούσε να μας διαφωτίσει για τους μηχανισμούς που επιστρατεύει η ρητορική, προκειμένου να καθορίσει τα θεμιτά πλαίσια της γυναικείας συμμετοχής στην πολεμική μηχανή. Από τη μάνα που αποχωρίζεται δακρυσμένη, αλλά περήφανη το γιο που φεύγει για το μέτωπο, έως τις κοπέλες που σκύβουν πάνω στην «κάλτσα του στρατιώτη» και τις ζαλωμένες πυρομαχικά γυναίκες της Πίνδου, οι κυρίαρχες εικόνες παραπέμπουν στους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους αδιαφορώντας τις περισσότερες φορές για τις εμπειρίες των ίδιων των γυναικών. Εξάλλου η χρήση όπλου, ακόμα και σήμερα εξακολουθεί να θεωρείται ότι έρχεται σε αντίθεση με τον κοινωνικά αποδεκτό γυναικείο ρόλο. Οι άνδρες είθισται να είναι οι πολεμιστές και η στρατιωτική ορολογία είναι σχεδιασμένη γι' αυτούς. Δεν υπάρχει φάλαγγα κατά γυναίκας, μόνο «κατ' άντρας»⁹.

Ο πόλεμος και η Κατοχή προκάλεσαν κοινωνικές ανακατατάξεις, υπονόμισαν την προπολεμική ιεραρχία, αποδιοργάνωσαν την οικονομία, αποδυνάμωσαν θεσμούς ή μηχανισμούς και κλόνισαν το παραδοσιακό σύστημα αξιών, καθώς νέες προτεραιότητες τέθηκαν στην κοινωνία¹⁰. Οι κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες που συντελέστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ανακόπηκαν από τη δικτατορία του Μεταξά, άφησαν όμως μαγιά. Η ανάπτυξη όμως του αντάρτικου και οι νέες δομές της Ελεύθερης Ελλάδας θα δράσουν ως καταλύτης στις προϋπάρχουσες ευαισθησίες, οι οποίες αποκτούν νέο περιεχόμενο με προσανατολισμό τη ριζική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας. Η άνευ προηγουμένου οικονομική κατάρρευση, η πείνα και η παράλυση των

⁹ Βερβενιώτη Τασούλα, *Διπλό βιβλίο*, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάση, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 69.

¹⁰ Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σ.174.

προπολεμικών κρατικών μηχανισμών δημιούργησαν μια ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας¹¹.

Κατά μια έννοια, η ένοπλη Αντίσταση στη διάρκεια της Κατοχής εκδημοκράτισε τον πόλεμο, καθώς όλοι (ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, τάξης, εκπαίδευσης) μπορούσαν να συμμετέχουν από διαφορετικές θέσεις στην στρατιωτική προσπάθεια για την απελευθέρωση. Οι αντάρτες είχαν λόγο στην οργάνωση και τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, και οι πιο ικανοί από αυτούς μπορούσαν να ανέβουν και στην ιεραρχία του ΕΛΑΣ. Ο χαρακτήρας του ΕΛΑΣ ως λαϊκού στρατού, υπό την καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος, εξηγεί και το ριζοσπαστικό χαρακτήρα που προσέδωσε στον πόλεμο. Η ένοπλη αντίσταση δεν θα έφερνε μόνο την εθνική αναγέννηση και την απελευθέρωση αλλά και την κοινωνική αλλαγή. Ο ένοπλος λαός εμφανίστηκε ως υποκείμενο και ο ένοπλος αγώνας ενσωματώθηκε στις πρακτικές και νομιμοποιήθηκε στις συνειδήσεις χιλιάδων ανθρώπων, ειδικά της υπαίθρου, που συμμετείχαν στην Αντίσταση. Οι γυναίκες δεν είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον ΕΛΑΣ, εντούτοις αποτελούσαν μέρος του ένοπλου λαού γι' αυτό και συμμετείχαν στις παρελάσεις των ανταρτών στις απελευθερωμένες πόλεις. Η αντάρτισσα έγινε αντικείμενο θαυμασμού και σύμβολο της γυναίκας της Αντίστασης¹².

Οι εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής και τα Δεκεμβριανά διαίρεσαν την ελληνική κοινωνία βαθιά. Εντούτοις, δεν οδηγούσαν αναπόδραστα σε έναν εμφύλιο πόλεμο. Η επιχείρηση βίαιης αποεαμοποίησης της κοινωνίας μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας έθεσε σε

¹¹ Φλάϊσερ Χ. *Στέμματα και Σβάστικα*, τόμος 2, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1995, σσ.16-36 και Mazower M., *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven, London: Yale University Press, 52,268.

¹² Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, 1994, σσ.293-297.

κίνηση μια σειρά εξελίξεις που οδήγησαν σε νέα εμφύλια σύγκρουση πολύ μεγαλύτερης κλίμακας, σε μια διαφορετική ιστορική συγκυρία και με διαφορετικούς πρωταγωνιστές¹³. Αν προσπαθήσει κανείς να αποκαταστήσει, όχι την ιστορία, αλλά το σχήμα του Εμφυλίου πολέμου, θα είναι υποχρεωμένος, ίσως, να αρκεστεί σε δύο μόνο επισημάνσεις, που αποτελούν και σταθερές. Πρώτον στην πολιτική των ξένων δυνάμεων, των Άγγλων στην αρχή, των Αμερικανών στη συνέχεια, που υπέθαλψαν και τελικά επέβαλαν στην Ελλάδα τον Εμφύλιο πόλεμο, με επιδιωκόμενο σκοπό την διατήρηση της Ελλάδας στη σφαίρα επιρροής τους. Δεύτερον, στην ταλάντευση του αριστερού κινήματος ως προς τους σκοπούς και ως προς τα μέσα που επιβαλλόταν να χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι καταστάσεις τις οποίες δημιουργούσε ο αντίπαλος¹⁴.

Στον Δημοκρατικό Στρατό, στο αρχικό στάδιο της δράσης του, δεν έγινε επιστράτευση, ούτε ανδρών, ούτε γυναικών. Όλοι τους εντάχθηκαν εθελοντικά¹⁵. Τα όρια όμως ανάμεσα στην εθελοντική προσχώρηση στο ΔΣΕ και την αναγκαστική επιστράτευση είναι ρευστά και δυσδιάκριτα, καθώς οι δυνατότητες και οι επιλογές των γυναικών ανάμεσα στην τήρηση ουδέτερης στάσης ή συνειδητής προσχώρησής τους υπαγορεύονταν από ένα πολυεπίπεδο και ασταθές πλέγμα πιέσεων και αναγκών¹⁶. Το μεγαλύτερο βέβαια ποσοστό των μαχητριών ήταν επιστρατευμένο¹⁷ και γι' αυτό το λόγο ένα μέρος της αστικής βιβλιογραφίας τις παρουσιάζει ως «θύματα» της κομμουνιστικής

¹³ Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, ό.π.,σ.177.

¹⁴ Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος, η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο 2005,σ.21.

¹⁵ Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού. Η τολμηρότερη ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1946 - 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, σσ.34-38.

¹⁶ Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π.,σ.36.

¹⁷ *Εμφύλιος Πόλεμος από την Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σσ. 125-126.

ηγεσίας¹⁸. Σε βαθμό που είναι δυνατόν να καθοριστεί η κοινωνική προέλευση των Μαχητριών, αυτές ανήκαν στην πλειονότητά τους στην αγροτική τάξη.

Η ιστοριογραφία για τον Εμφύλιο όπως και για την Αντίσταση, αν και χαρακτηρίζεται από την διάνοιξη νέων πεδίων έρευνας και την ώσμωση μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, αφορά σχεδόν αποκλειστικά το στρατιωτικό σκέλος των γεγονότων και γενικά τις εξελίξεις στο επίπεδο της κορυφής: ο ρόλος των ξένων δυνάμεων, διπλωματικά παρασκήνια, διεργασίες στην ηγεσία πολιτικών κομμάτων, κεντρικές αποφάσεις αντιστασιακών οργανώσεων. Πεδίο σχεδόν αδιερεύνητο στην Ελλάδα, η «πολιτική ιστορία» των γυναικών συρρικνώνεται συχνά σε μερικές προφανείς ενότητες της, κυρίως εκείνες που σχετίζονται με την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων, ή με τη δραστηριότητα μερικών επώνυμων γυναικών¹⁹.

Ο λόγος της ιστορικής αδράνειας όσον αφορά τις Μαχήτριες είναι προφανής. Οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα είναι αποκλεισμένες από τα κέντρα εξουσίας. Επιπλέον τη δεκαετία του 1940 η ύπαρξη ένοπλων γυναικών ανέτρεπε τις κοινωνικές ισορροπίες. Ξέφευγε από το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Ξεπερνούσε τις δυνατότητες που είχε η ελληνική κοινωνία να το προσλάβει και να το αποδεχτεί, για αυτό πιθανόν η δράση τους αποσιωπήθηκε και η σημασία της υποτιμήθηκε. Ενώ για το ρόλο της

¹⁸Μαραντζίδης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946-1949*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σσ. 139, 145-148.

¹⁹Τα τελευταία όμως χρόνια το σκηνικό φαίνεται να αλλάζει καθώς εμφανίστηκε μια νέα γενιά ιστορικών, οι οποίοι επιστρατεύουν νέες πηγές ή εξετάζουν τις παλιές πηγές υπό νέα σκοπιά. (Βαν Μπουσχότεν Ρίκυ, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σσ. 11-13).

γυναίκας στην Αντίσταση οι μελέτες που δημοσιεύτηκαν είναι ελάχιστες, για το ρόλο της στον Εμφύλιο δεν έχει γραφτεί σχεδόν τίποτα²⁰.

Η ιστορικός, Τασούλα Βερβενιώτη, πρώτη «ανακάλυψε» το κοινωνικό υποκείμενο, τη γυναίκα-Μαχήτρια. Η έρευνα της στηρίζεται περισσότερο στις προφορικές μαρτυρίες των γυναικών και κινείται στα πλαίσια της αντίφασης ανάμεσα στο γυναικείο ρόλο και το ρόλο της Μαχήτριας το Δημοκρατικό Στρατό. Πριν τη Βερβενιώτη, η μόνη ερευνητική δουλειά, ήταν της Χρυσούλας Γκόγκογλου, μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ, «*Η γυναίκα στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας*» στο *Στα 40 χρόνια του Δ.Σ.Ε.*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987. Μετά την Βερβενιώτη υπάρχει η συγγραφή του βιβλίου του Κώστα Γκριτζώνα, «*Μαχήτριες του Δ.Σ.Ε.*», εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001 και η διατριβή της Νίνας Κασσιανού, «*Γυναίκες στα όπλα*», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006. Ωστόσο, διαθέτουμε, τεράστιο πλούτο μαρτυριών, αυτοβιογραφιών και απομνημονευμάτων, αλλά και λογοτεχνικών κειμένων ή φωτογραφικών λευκωμάτων²¹.

Η παρούσα εργασία στηρίχθηκε στα διαθέσιμα έντυπα αρχειακά υλικά: στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, (εκδόσεων, εντύπων, εφημερίδων, φωτογραφιών που σχετίζονται με τη δράση του ΔΣΕ στον ελληνικό Εμφύλιο). Στο Αρχείο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό

²⁰ Βαν Μπουσχότεν Ρίκυ, *Ανάποδα χρόνια*, Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σ. 184.

²¹ Η βιβλιογραφική και ιστοριογραφική παραγωγή τα τελευταία εξήντα χρόνια δεν μπορεί να ιδωθεί ξεχωριστά από τις πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα. Η ιστοριογραφία για τον Εμφύλιο μπόρεσε να αναπτυχθεί μετά την Μεταπολίτευση. Με σταθμό αρχικά το συνέδριο της Κοπεγχάγης το 1984, άρχισαν να εκδίδονται οι πρώτες επιστημονικές μελέτες. βλ. ενδεικτικά: Προκόπης Παπαστράτης, «*Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940-1950*», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-36-37 (1988), σσ. 183-187. Μετά το 1999 και με ορόσημο τα συνέδρια για τα πενήντα χρόνια από τη λήξη του Εμφυλίου, σημειώθηκε έκρηξη ερευνητικού ενδιαφέροντος για το θέμα - ταμπού του Εμφυλίου. (Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σσ. 15 - 16).

Αρχείο (ΕΛΙΑ), στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στο Επιμορφωτικό Κέντρο «Χαρ. Φλωράκης» και στην Εθνική ψηφιακή βιβλιοθήκη Ελλάδας. Επί πλέον έγινε χρήση βιβλιογραφίας της εποχής και σύγχρονης, αυτοβιογραφιών, έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου, άρθρων και περιοδικών.

Η εργασία κινείται σε τρεις ερευνητικούς άξονες:

Στον πρώτο άξονα, (Πρώτο μέρος: «*ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ*»), γίνεται προσπάθεια να καταδειχθεί μέσα από ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, πώς συγκρούονται οι μηχανισμοί ρήξης ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία, άρα και οι μηχανισμοί νομιμοποίησης ενός πολέμου στη συλλογική συνείδηση ή καλύτερα στη συνείδηση αυτών που αναδεικνύονται, ως οι εκφραστές της συλλογικής συνείδησης.

Για να σχηματίσουμε λεπτομερή αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας που βιώνει τις αντιθέσεις, θα ανιχνεύσουμε τις κοινωνικές πτυχές της αντιστασιακής περιόδου και την ανάδειξη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ως εναλλακτικό κέντρο εξουσίας. Θα αναφερθούμε στην αυταρχικοποίηση του κυβερνητικού κράτους μετά τα Δεκεμβριανά, στην προσπάθειά του για απολάκτιση του ΕΑΜ από την πολιτική σκηνή με κατασταλτικά μέτρα και βία και εν τέλει την πορεία προς τον Εμφύλιο.

Στον δεύτερο άξονα, (Δεύτερο μέρος: «*ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ – ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ & ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ Δ.Σ.Ε.*»), με δεδομένο ότι κατά κοινή ομολογία τίποτα δεν διαμορφώνεται εκ του μηδενός, θα αναζητηθεί μέσω των οργανώσεων Αριστερών και αστικών κάποιο ιδεολογικό περιεχόμενο διαπαιδαγώγησης, ένα σώμα αξιών, συμπεριφορών, ιδεών το οποίο καλείται να ενστερνιστεί η κάθε πλευρά των αντιμαχόμενων, την περίοδο της Αντίστασης και στη συνέχεια την περίοδο του Εμφυλίου.

Η έρευνα αναγνωρίζει την εγγενή ρευστότητα του φαινομένου της ένταξης στον Δημοκρατικό Στρατό. Αλλά και το γεγονός πως η ένταξη στο πλαίσιο ενός εμφυλίου δεν εκφράζεται πάντα με αυθεντικό τρόπο, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούν να προστατευθούν από τους πολλαπλούς περιρρέοντες κινδύνους. Έτσι ένα σημαντικό ζητούμενο της μελέτης είναι να απαντήσει σε ερωτήματα όπως: πού άρχιζαν και πού τυχόν τελείωναν τα όρια του εθελοντισμού και της επιστράτευσης των γυναικών στον Δημοκρατικό Στρατό;

Στον τρίτο άξονα της ανά χειράς μελέτης, (Τρίτο μέρος: «*Η ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ & ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ*»), το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη διαφορά της χρήσης της ρητορικής και της ερμηνείας της εικόνας της Μαχήτριας. Εκκινώντας από τη θέση ότι η ειδιοποιός διαφορά μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών είναι η ιδεολογία τους, αναζητούνται στην αρχή οι μηχανισμοί που το αστικό κράτος επιστρατεύει προκειμένου να καθορίσει τα όρια των γυναικών στην δημόσια σφαίρα. Όπως αναφέρει σχετικά η Ελ. Βαρίκα, ο δημόσιος χώρος αποτελεί έναν μόνιμο κίνδυνο βεβήλωσης της γυναικειάς αγνότητας, αγνότητας που δεν αργεί να μετατραπεί σε διαστροφή κάθε φορά που οι γυναίκες επιδιώκουν μια αυτονομία αντίστοιχη των ανδρών²². Κύρια όμως επιδίωξη της έρευνας είναι να αναδείξει την στάση της Αριστεράς απέναντι στο αστικό κυβερνητικό κράτος, μέσω της ρητορικής. Την προσπάθεια της αριστερής ηγεσίας να δομήσει, μέσω της διαπαιδαγώγησης και ενημέρωσης τις Μαχήτριες, αλλά και να τις προστατέψει από την λασπολογία του κόσμου της εθνικοφροσύνης.

Αυτά είναι τα πιο σπουδαία προβλήματα που θα αποτελέσουν στόχο της έρευνας μας και πιστεύουμε ότι αναλύοντάς τα θα συνεισφέρουμε σε

²² Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011, σ. 154.

κάτι καινούργιο ή τουλάχιστον θα προσπαθήσουμε να βελτιώσουμε την ήδη υπάρχουσα εικόνα όσον αφορά τις γυναίκες που πήραν τα όπλα την περίοδο του Εμφυλίου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

«ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ»



*«Τα ανδρώδη όντα μετασχηματίζονται σε υποκείμενα
μέσω διαδικασιών αναγνώρισης, κυριαρχίας ειδήμων στον
εαυτό τους, και υπαράθεσης»²³*

M. Foucault

²³ Foucault M., "The ethic of care the self as a practice of freedoms", στο J.Bernaur και D. Rasmussen (επιμ.), «The final Foucault» Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, Mit Press, 1991 Β,σ.11.

Τομές της Αντίστασης

«Είναι οι ιδέες ιστορικών εχέσεων και διατηρούν την ψυχή τους μόνο γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις εχέσεις»

Karl Marx

Η μεγάλη χρονιά για το ΚΚΕ ήταν το 1936. Ενώ μέχρι τότε το πλειοψηφικό σύστημα κρατούσε το ΚΚΕ στο περιθώριο, οι εκλογές της 26/01/1936 (με αναλογική) του χαρίζουν το ρόλο κλειδί στη Βουλή απέναντι στην ισοψηφία των δύο αντιμαχόμενων αστικών παρατάξεων²⁴. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, στις 28 Σεπτεμβρίου 1941, ανήκε σε στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος, μετά την απόδρασή τους από τις φυλακές ή την εξορία, όπου τους είχε αφήσει η φασιστική – βασιλική κυβέρνηση όταν αποχώρησε από την Ελλάδα για να σχηματίσει κυβέρνηση στο Κάιρο. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι των αστικών κομμάτων αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στο ΕΑΜ και προσχώρησαν στη βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου, η οποία μέχρι το Φεβρουάριο του 1942 εμφανιζόταν ως διάδοχος της δικτατορίας. Συγχρόνως το Κ.Κ.Ε. δημιουργεί τον Ε.Λ.Α.Σ. που η δράση του άρχισε το 1942. Το Ε.Α.Μ. συνένωσε τη μεγάλη πλειονότητα του ελληνικού λαού και η σπουδαιότητα της δράσης του ξεπερνά τη σημασία ενός απλού αντιστασιακού κινήματος²⁵.

²⁴ Σβορώνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, σσ.138-139.

²⁵ Σβορώνος Νίκος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940 – 1950», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950, ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984., ό.π., σ. 32.

Το κυρίαρχο ερώτημα, είναι πως η Αριστερά ανέπτυξε ηγεμονικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή, διαμορφώνοντας νέους όρους πολιτικής επικοινωνίας και πως εισήγαγε στην πολιτική διαδικασία τις μάζες.

Οι ήδη διαμορφωμένες από τη δεκαετία του 1930 οικονομικές και πνευματικές ελίτ των επαρχιακών κέντρων παράλληλα με τις μικροαστικές ελίτ των πόλεων σχημάτιζαν έναν καινούριο κοινωνικό χώρο, ο οποίος τοποθετούνταν στη βάση των συνεπακολουθούμενων πολιτικοκοινωνικών διεργασιών. Η ανάδειξη αυτού του κοινωνικού χώρου, στο προσκήνιο της εθνικής ιστορίας, πραγματοποιήθηκε τόσο με τη συμμετοχή του στον πόλεμο της Αλβανίας όσο και με τη δράση του τους πρώτους κατοχικούς μήνες.

Το πρόγραμμα του, προσανατολιζόταν σε δυο βασικούς άξονες: Ο πρώτος ήταν η αντίσταση με όλα τα μέσα εναντίον των κατακτητών και ο δεύτερος η επιβολή μετά την απελευθέρωση ενός καθεστώτος με κοινωνικό περιεχόμενο. Η ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να εξασφαλίσει μηχανισμούς επιβίωσης οδήγησε τους τοπικούς παράγοντες των αγροτικών και αστικών κοινωνιών να αναπλάσουν αυτούς τους μηχανισμούς²⁶. Η επιτυχία του εγχειρήματος προσέδωσε στις κοινωνικές ελίτ τοπικής εμβέλειας κοινωνική και πολιτική αξιοπιστία και τις κατέστησε διάδοχες της πολιτικής κατάστασης, σε κλίμακα εθνικού βεληνεκούς. Σε αυτό συνέτειναν η διαδοχική κατάρρευση και η απαξίωση όλων των υπόλοιπων σχημάτων. Ο σημαίνων λόγος των κοινωνικών ομάδων στην ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους καθόρισε, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, τα αιτήματα επαναπροσδιορισμού του ρόλου της κρατικής εξουσίας. Η δημιουργία αυτής της φιλόδοξης και

²⁶ Μαργαρίτης Γεώργιος, *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα 1941-1943, Ο Πολίτης*, Αθήνα, 1993, σ.23)

ανατρεπτικής κοινωνικής ομάδας απαίτησε την αλλαγή του ταξικού προσανατολισμού της ηγεμονεύουσας τάξης²⁷.

Όμως για την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, εκτός από τις τοπικές ελίτ, ήταν αναγκαία η προσχώρηση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων με το μέρος των νέων δυνάμεων. Η ύπαιθρος αποτελούσε πλούσια πηγή ανθρώπινου δυναμικού. Ο επαπειλούμενος κόσμος των ορεινών χωριών από τους οικονομικούς περιορισμούς και το μεταναστευτικό αποκλεισμό βρήκε διέξοδο στην ένοπλη αντίσταση και τη δημιουργία της Ελεύθερης Ελλάδας. Το ΕΑΜ, έχοντας ως επίκεντρο τις ορεινές περιοχές, εκπλήρωνε τις προσδοκίες τους και εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους. Ο παραγωγικός χώρος των πεδιάδων αντάλλαξε μέρος της αγροτικής παραγωγής για χρήση της στις ορεινές περιοχές, με τη σταθερότητα των πολιτικών και στρατιωτικών στηριγμάτων του ΕΑΜ²⁸. Με τον τρόπο αυτό γινόταν εμφανής η αντίθεση του συστήματος διαχείρισης της αγροτικής παραγωγής από τις αρχές Κατοχής. Η Ελεύθερη Ελλάδα δημιούργησε ένα σύστημα αποκλεισμού των μεγάλων πόλεων και συνεπώς των κατοχικών αρχών και εξουσιών²⁹, αλλά και η εξουσία κατοχικών κυβερνήσεων δημιούργησε ένα αντίστροφο σύστημα αποκλεισμού.

²⁷ Μαργαρίτης Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ.Ι, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ.57.

²⁸ Το ΕΑΜ ήταν ο φορέας που μπορούσε να εξασφαλίζει την πρόσβαση στην αγορά και την κυκλοφορία των προϊόντων. Πρόσωπα και εμπορεύματα διακινούνταν μέσω του δικτύου των εαμικών οργανώσεων. (Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια, Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβρενών (1950-1950)*, σ. 95.

²⁹ Η αποδέσμευση από τους κομματικούς μηχανισμούς και από το κέντρο των Αθηνών είχε αρκετά πλεονεκτήματα. Έτσι πολλοί έμποροι προτίμησαν να συνεργαστούν με το Ε.Α.Μ., παρά να επιλέξουν πιο ριψοκίνδυνες λύσεις. (Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σσ. 96-97, Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 58.

Έτσι, η κομμουνιστική ηγεσία, συνδυάζοντας στο επίσημο εαμικό πρόγραμμα της τον έθνικοαπελευθερωτικό στόχο με αστικοδημοκρατικά συνθήματα, κατόρθωσε ν' αντλήσει σφριγηλές δυνάμεις από τον ανοργάνωτο ή ανεπαρκώς οργανωμένο, αλλά μεγάλο φιλελεύθερο δημοκρατικό χώρο³⁰.

Η χώρα διαιρέθηκε σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, το πρώτο της κατοχικής Ελλάδας, που επωφελείτο από τη διεθνή φροντίδα για να λυθεί το επισιτιστικό πρόβλημα των αστικών κέντρων, και το δεύτερο της Ελεύθερης Ελλάδας, που αρκούσαν στις δικές της δυνάμεις. Ο Ερυθρός Σταυρός, κατόπιν διαταγής της κυβέρνησης της Αθήνας και των Γερμανών στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων, σταματούσε τη διανομή των αγαθών του στα όρια της κυριαρχίας των αντιστασιακών οργανώσεων και της δράσης των ανταρτών³¹. Η πρωταρχική αυτή

³⁰ Ένας ακόμη λόγος της επιρροής του ΕΑΜ ήταν και η εξαπόλυση της λευκής τρομοκρατίας της δεξιάς, αλλά και η οικονομική εξαθλίωση: σύμφωνα με στοιχεία της UNRRA, το 50% του αγροτικού πληθυσμού και το 30-35% του αστικού ζούσε στα όρια της φτώχειας. (HATZIOSIF Ch., Economic stabilization and politican Unrest: Greece 1944-1947, στο: L. Baereutzen, J. Iatrides, O. Smith (eds) studies in the History of the Greek Civil War 1945-1949, Copenhagen Museum, Tusculauum Press, 1987, σ. 29.)

«Η άμεση ανάγκη της επιβίωσης έβγαλε τους ανθρώπους από τις παλιές μικροαστικές συνήθειές τους και από το παλιό σύστημα των αξιών, τους έκανε ιδεολογικά ανοιχτούς και διαθέσιμους και τους έριξε σ' έναν καθημερινό αγώνα του δρόμου όπου υπήρχε και η μόνη πιθανότητα να επιβιώσουν.» (Πρόλογος του Τάσου Λευτεριά καπετάνιος της 13ης Μεραρχίας Ρούμελης, στο Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμματα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941 – 1944*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, τ. πρώτος, σ. 26). Επιπλέον, το ΕΑΜ στηρίχθηκε σε μια κοινωνική δυναμική που είχε αναπτυχθεί εν μέρει αυθόρμητα μέσω της αυτοοργάνωσης των κατοίκων της υπαίθρου. (Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π. σσ.82-84).

³¹ Η δωσίλογη κυβέρνηση και τα Τάγματα Ασφαλείας ένωσαν τις τύχες τους με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής για να αποτρέψουν την κυριαρχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. (Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, ό.π.,σ.176.)

διαίρεση δημιούργησε σύνορα εκεί όπου σε λίγα χρόνια θα προέκυπτε το μέτωπο του Εμφυλίου πολέμου³².

Την περίοδο αυτή, η στρατιωτική δομή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας ήταν ταυτόσημη με τη στρατιωτική οργάνωση, σε συνάρτηση με την αποδοχή της ιδέας για επίτευξη των πολιτικών και στρατιωτικών στόχων μέσω των όπλων. Από τους σχηματισμένους μηχανισμούς, το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν το μόνο που ανταποκρινόταν και προσφερόταν για τις ανάγκες ηγεσίας του ένοπλου αγώνα. Η πρότασή του να συντονίσει την ένοπλη εξουσία έγινε αποδεκτή από την κοινωνία της υπαίθρου, όμως η ανάδειξή του ως φορέα νέας εξουσίας έκανε πιο βαθύ το ρήγμα στον κοινωνικό ιστό και επέφερε κλυδωνισμούς, από την αμφισβήτηση των παραδοσιακών σχέσεων υπαίθρου – πόλεων μέχρι τον αστικό προσανατολισμό της χώρας³³.

Το διοικητικό έργο του Ε.Α.Μ. για βαθιές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ανησύχησαν τόσο τους Βρετανούς όσο και τις ελληνικές κυβερνήσεις της Μέσης Ανατολής που στόχευαν στην εξουδετέρωση της επιρροής του ΕΑΜ στην πλειονότητα του στρατού. Οι διεργασίες αποσκοπούσαν στην εκκαθάριση των ελληνικών δυνάμεων από το ΕΑΜ και στην εγκαθίδρυση με στρατιωτική επιβολή της προκατοχικής ηγεμονικής τάξης. Η κυβέρνηση του Καΐρου και η Μεγάλη Βρετανία προώθησαν την ίδρυση και άλλων αντιστασιακών οργανώσεων, της ΕΚΚΑ και του ΕΔΕΣ, το στρατιωτικό τμήμα του οποίου προσέλαβε αντιαμικό και αντικομμουνιστικό χαρακτήρα με τη σύναψη ανακωχής με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής από το Νοέμβριο του 1943 μέχρι τον Αύγουστο του 1944, σύμφωνα με ομολογίες τόσο του Τσόρτσιλ, όσο και του ίδιου του πολιτικού αρχηγού του ΕΔΕΣ, Πυρομάγλου.

³² Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 61.

³³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 64.

Το 1944 ήταν χρονιά πύκνωσης της ιστορίας. Οι προπολεμικές αντιθέσεις δεν είχαν εκλείψει, αλλά πλέον είχαν αναδιαταχθεί με βάση τη νέα διαίρεση ανάμεσα στην Αριστερά και στη Δεξιά. Η ελληνική αστική τάξη, στη βούλησή της να διατηρήσει την εξουσία, χρησιμοποίησε ως συντελεστές ασφαλείας, από τη μία, το στρατό, τον οποίο μετέβαλε σε επιθετική πολιτική ομάδα, και από την άλλη την επέμβαση της Μ. Βρετανίας ώστε να εξουδετερώσει με πολιτικά και στρατιωτικά μέσα το ΕΑΜ. Η τελική ρήξη κυβέρνησης και ΕΑΜ επήλθε με την απαίτηση της αποστράτευσης των αντάρτικων δυνάμεων και την παραίτηση των εκπροσώπων του ΕΑΜ από την κυβέρνηση, (2-12-1944)³⁴, και που οδήγησε στην ένοπλη αναμέτρηση του Δεκεμβρίου του 1944³⁵. Με τα Δεκεμβριανά το καθεστώς αντιμετώπισε τη σοβαρότερη επαναστατική κρίση που είχε γνωρίσει μέχρι τότε.

Στο χρονικό διάστημα από τη Μάχη της Αθήνας το Δεκέμβριο του 1944 μέχρι τη Συμφωνία της Βάρκιζας το Φεβρουάριο του 1945 καθορίστηκε η επιχειρούμενη μετά την Απελευθέρωση πολιτική του αστικού ελληνικού κράτους αναφορικά με την πορεία εκκαθάρισης των συνεργατών του εχθρού, η οποία κατέληξε να εφαρμοστεί μονόπλευρα, σε όσους διάκειντο φιλικά στα κόμματα της Αριστεράς.

³⁴ Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, ό.π. σσ.167, 177.

³⁵ Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι η πολιτική κρίση που οδήγησε στη στρατιωτική σύγκρουση το Δεκέμβριο του 1944 δεν οφείλεται στην απόφαση του ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία με βίαια μέσα.(βλέπε :Μαργαρίτης Γιώργος, *Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση, 1944, Μνήμων 9,1984,σσ.174-193, Παπαστρατής Προκόπη, Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση του Δεκέμβρη, Τα Ιστορικά,τχ.12, ,1995, σ.23, Ηλιού Φίλιππος, Η πορεία προς τον Εμφύλιο. Από την ένοπλη εμπλοκή στην ένοπλη ρήξη, στο Νικολακόπουλος/ Ρήγος/ Ψαλλίδας (επιμ.), Ο Εμφύλιος πόλεμος, ό.π. σ.27., Χατζηιωσήφ Χρήστος, Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή, στο Χατζηιωσήφ/ Παπαστρατής (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμ. Γ2,σσ.383-386.*



Η ελληνική αστική τάξη, βασισμένη στις αναφερόμενες στους δημοσίους υπαλλήλους διατάξεις της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ταύτισε ως προς το αξιόποινο των πράξεών τους και ως προς την επιβαλλόμενη τιμωρία τους συνεργασθέντες με τον εχθρό με αυτούς που συμμετείχαν ή συνήργησαν στην εκδήλωση των γεγονότων του Δεκεμβρίου του 1944 και μέχρι την υπογραφή της συμφωνίας αυτής. Η αναπαραγόμενη, σε όλα σχεδόν τα σχετικά με το θέμα νομοθετήματα, συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση είναι έκφραση της παραπάνω ρύθμισης. Ακόμα όμως και αυτή η ταύτιση ανάμεσα στους συνεργάτες των Γερμανών και τους «στασιαστές» δεν αργεί να ατονήσει, τόσο τυπικά όσο και ουσιαστικά, παράλληλα με την εξάντληση της αυστηρότητας του νομοθέτη στην καταδίωξη των εμπλεκομένων με την Αντίσταση αριστερών³⁶.

³⁶ Παπαστράτης Προκόπης, *Εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών, στο Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Συναγωγή κειμένων – Επιμέλεια: Lars Berentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith, μετάφραση: Αριστέα Παρίση, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 65 .*

Μετά την Συμφωνία της Βάρκιζας (12-2-1945)³⁷ και την ακύρωση της συμφωνίας περί αμνηστίας, αφοπλισμού, συγκρότησης στρατού με απώτερο στόχο την ειρήνευση, η οποία όμως δεν επετεύχθη, ένα κλίμα τρομοκρατίας σάρωσε ιδιαίτερα την ελληνική επαρχία³⁸. Το υπό διαμόρφωση μεταβαρκιζιανό κράτος όχι μόνο ανεχόταν αλλά και κάλυπτε και ενθάρρυνε την βία. Η δράση των παρακρατικών ομάδων της Δεξιάς σε πανελλαδική κλίμακα και η απροθυμία του επίσημου κράτους να θέσει υπό έλεγχο την αυθαίρετη δράση τους, αποσκοπούσε στην συντριβή του ΕΑΜ. Όλα αυτά αναγνωρίστηκαν και από τους αντιπάλους του ΕΑΜ. Ο στρατηγός Ζαφειρόπουλος έγραψε σχετικά: «Αι παρακρατικάί αύται οργανώσεις ήσαν πρόσκαιραι στρατιωτικάί μονάδες ασύντακτοι, χωρίς πειθαρχίαν και συνοχήν. Απέυφεγαν τον αγώνα κατά των συμμαχοιακών μονάδων και κυρίως η δράσις των εστράφη κατά των οπαδών του ΕΑΜ...»³⁹.

Σ' αυτό το κλίμα έκανε η κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη τις βουλευτικές εκλογές στις 31 Μαρτίου 1946 όπου νίκησε ο Τσαλδάρης «πιστός βασιλόφρων, ο οποίος στη διάρκεια της κατοχής απέσχε της πολιτικής»⁴⁰. Το αποτέλεσμα των εκλογών, στις οποίες το ΚΚΕ κήρυξε

³⁷« Για την συμφωνία της Βάρκιζας ακούσαμε για πρώτη φορά από το ράδιο της Αθήνας και σε 2-3 μέρες μας έφεραν γραμμή οι Σιάντος-Παρτσαλίδης. Σε κανένα από τα μέλη της Κ.Ε. εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, δεν άρεσε η συμφωνία». (Μπαρτζιώτας Βασίλειος, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*, ιστορικό δοκίμιο, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1980, σ.435.)

³⁸Ιατρίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50: Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 295.

³⁹ Στο βιβλίο: *Ο αντισυμμαχοιακός αγών*. Παρατίθεται στο Γρηγοριάδης Ν.Φ., *Ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949). Το δεύτερο αντάρτικο, 2ος τόμος*, εκδ. Καμαρινόπουλος, Αθήνα, σ.494.

⁴⁰ Πετρόπουλος Ιωάννης, *«Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950»*, επιμ. Γιάννης Ιατρίδης, μετάφραση, Μ. Δρίτσα, Αμ. Λυκιαρδοπούλου, εκδ. Θεμέλιο, 1984, τ.Α., σ. 67.

αποχή⁴¹, επισφράγισε την επιστροφή των παλαιών κομμάτων και το παραμερισμό από την πολιτική σκηνή των δυνάμεων που ανεδείχθησαν μέσα από το αντιστασιακό κίνημα⁴². Ευθυγραμμισμένο και παραπλήσιο με την προκείμενη νοοτροπία είναι το Ζ' ψήφισμα της Βουλής το Μάρτιο του 1946, σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζεται ως πράξη αντάξια της πατρίδας και της ευγνωμοσύνης του έθνους η δράση των Εθνικών Αντάρτικων Ομάδων. Η πολωτική λειτουργία του ψηφίσματος αυτού οδηγεί στην απόκλιση από την ανταμοιβή αυτή των υπόλοιπων αντιστασιακών οργανώσεων που έδρασαν κατά την Κατοχή. Η νοοτροπία αυτή, σε συνάρτηση με τις αντιλήψεις περί εξυγίανσης του δημόσιου τομέα, συνέβαλλε, εκτός από την εκδήλωση του Εμφυλίου πολέμου, στη δημιουργία αστυνομικού κράτους, που αυτή την περίοδο εκκολάπτεται και αναδιοργανώνεται με την επικάλυψη του κοινοβουλευτικού μανδύα⁴³. Έτσι μέσα στο ΚΚΕ αρχίζει να ωριμάζει η ιδέα της ενίσχυσης των μαζικών αγώνων, με προσφυγή και σε ένοπλες μορφές πάλης – αυτό βέβαια έως και τις αρχές του 1947 δεν θεωρείται δυνατό – προκειμένου να διασφαλιστεί η δημοκρατική τάξη και ομαλότητα.

⁴¹ Ο Τάσος Βουρνάς αναφέρει: «Από το εσωτερικό, εκείνοι που διατύπωσαν συγκεκριμένες αντιρρήσεις, πριν τις εκλογές, μέσα στους κόλπους του ΕΑΜ, ως προς την πολιτική σκοπιμότητα της αποχής, ήταν οι αριστεροί Φιλελεύθεροι με τους εκπροσώπους τους, στρατηγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη και Σταμάτη Χατζήμπεη» (Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος*, Αθήνα 1981, σσ. 27-28.)

⁴² Νικολακόπουλος Ηλίας, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1985, σ.145.

⁴³ Παπαστράτης Προκόπης, *Εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών, στο Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Συναγωγή κειμένων – Επιμέλεια: Lars Berentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole Smith, μετάφραση: Αριστέα Παρίση*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1992, όπ. σ. 66 .

Στα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου

Από τη Βάρκιζα έως τα τέλη του 1945 το ΕΑΜ, με ηγετική και πρώτη δύναμη το ΚΚΕ, μένει σταθερά προσανατολισμένο στην «ομαλή εσωτερική δημοκρατική εξέλιξη»⁴⁴. Το ΚΚΕ κατά τον Ηλιού, από το 1943 και 1944 είχε εγκαταλείψει την ιδέα της ένοπλης κατάληψης της εξουσίας. Όλα τα διαθέσιμα στοιχεία και οι επίσημες θέσεις συνηγορούν προς τούτο. Η επιβολή όμως του τρομοκρατικού καθεστώτος εμπλέκει περισσότερο στα γρανάζια της το ΚΚΕ όπου η προσφυγή στα όπλα ήταν αναπότρεπτη και μονόδρομος. Δεν ήταν προειλημμένη απόφαση παρά «εμπλοκή» όπως αναφέρει⁴⁵. Ο Γιώργος Τρικαλινός Πολιτικός Επίτροπος του Δημοκρατικού Στρατού, αναφέρει σχετικά: «... μετά το δημοψήφισμα του 1946 υπήρχε μεγάλη διάθεση των αγωνιστών για το βουνό... Στο αρχηγείο του Πηλίου περισσότεροι από 120 συναγωνιστές παρουσιάστηκαν αλλά δεν τους δέχτηκαν, επειδή δεν υπήρχε κατεύθυνση για μαζική στρατολογία. Έτσι όσοι επέστρεψαν στο Βόλο, πιάστηκαν και φυλακίστηκαν.»⁴⁶.

Ως τις αρχές του 1946 η ηγεσία του ΚΚΕ δεν θέλει να ανοιχτεί, αν πρώτα δεν έχει εξασφαλίσει τη γνώμη και, κυρίως, τη συμπαράσταση των κομμουνιστικών κομμάτων που βρίσκονται στην εξουσία στα Βαλκάνια και, πρώτα απ' όλα, του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης και του ίδιου του Στάλιν. Από τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 1944 έχει πειστεί, ότι χωρίς εξωτερικά στηρίγματα, κάθε απόπειρα προσφυγής στον ένοπλο αγώνα θα ήταν καταδικασμένη εκ των προτέρων. Το

⁴⁴ Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος, η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο 2005, σσ. 21-23.

⁴⁵ Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο/ΑΣΚΙ. Αθήνα, 2005, σ.21.

⁴⁶ Τρικαλινός Γιώργης, *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης, (οδοιπορικό μιας ζωής)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 177.

επίσημο ταξίδι του Ζαχαριάδη, στα τέλη Μαρτίου 1946, στην Πράγα, οι συναντήσεις με τον Τίτο και η μυστική συνάντηση με τον Στάλιν, στην Κριμαία, είχαν πρόθεση να ενισχυθεί ο αγώνας. Οι απαντήσεις ήταν θετικές και έτσι το αντάρτικο μπορούσε να ξεκινήσει. Από το καλοκαίρι του 1946 άρχισε η οργανωμένη δράση των πρώτων αντάρτικων ομάδων. Από το στάδιο της αυτοάμυνας και της αυτοπροστασίας, ο αγώνας περνούσε στο στάδιο της ένοπλης αναμέτρησης⁴⁷.

Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας άνοιξαν οι προοπτικές που θα επιτρέψουν στο αντιστασιακό στρατόπεδο να επιβληθεί. Η τακτική που επέλεξε προς το σκοπό αυτό επέσπευσε τη διολίσθηση της χώρας προς τον εμφύλιο πόλεμο. Η αθώωση της πλειοψηφίας των δωσίλογων, η μαζική χρήση στην ανασύνταξη των ενόπλων δυνάμεων, η εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από τους οπαδούς του ΕΑΜ και τους φιλελεύθερους, η εκλογή βουλευτών δωσίλογων και, τέλος, η χρήση ανεξέλεγκτων ομάδων οπλοφόρων οδήγησαν στην συνταύτιση του κράτους με το παρακράτος. Η ανασυγκρότηση αυτή απαιτούσε όμως χρόνο και, όσον αφορά τον Εθνικό Στρατό, ολοκληρώθηκε το 1948. Ως, τότε το ενδεχόμενο μιας νίκης του Δημοκρατικού Στρατού, παρέμεινε στην ημερήσια διάταξη⁴⁸.

Το Γενικό Αρχηγείο Ανταρτών (ΓΑΑ) συγκροτήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 1946, με την παρακάτω απόφασή του:

«Η συχνή δίωξη των αγωνιστών του δημοκρατικού λαού από τον αγγλόδοξο μοναρχοφασισμό και τα όργανά του, που ανάγκασαν χιλιάδες δημοκράτες να βγουν στο βουνό για να υπερασπιστούν τη ζωή τους, οδήγησε στη σημερινή ανάπτυξη του αντάρτικου κινήματος. Έχοντας υπόψη ότι είναι

⁴⁷ Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο/ΑΣΚΙ. Αθήνα, 2005, σσ.22-25.

⁴⁸ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π.,σ.141.

ώριμη πια η ανάγκη της δημιουργίας συντονιστικού οργάνου για το συντονισμό και την καθοδήγηση του όλου αντάρτικου αγώνα

αποφασίζουμε

τη δημιουργία του Γενικού Αρχηγείου Ανταρτών, στο οποίο θα υπάγονται τα Αρχηγεία Ανταρτών Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Ρούμελης».

Ύστερα από δύο μήνες, στις 22 Δεκεμβρίου του 1946, το Γενικό Αρχηγείο με διαταγή του καθιέρωσε την ονομασία «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας» καθώς και τον όρκο των μαχητών και στελεχών του ΔΣΕ. Την ίδια περίοδο η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από πολυκομματική κυβέρνηση, με πρόεδρο τον Δημήτριο Μάξιμο, αντιπροέδρους τους Κωνσταντίνο Τσαλδάρη και Σοφοκλή Βενιζέλο, υπουργό Εσωτερικών τον Γεώργιο Παπανδρέου, Δημοσίας Τάξης τον Ναπολέοντα Ζέρβα, Δημοσίων Έργων τον Στυλιανό Γονατά και Ναυτικών τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στην πολυκομματική αυτή κυβέρνηση δόθηκε η ονομασία «κατευναστική», υπό την έννοια ότι αποστολή της ήταν να επαναφέρει τη γαλήνη στη χώρα. Ουσιαστικά όμως η εκλογή της κυβέρνησης έγινε με τη συγκατάθεση της αμερικανικής πολιτικής, η οποία επιθυμούσε την εμπλοκή περισσότερων κομμάτων στον αγώνα εναντίον του ΔΣΕ⁴⁹.

Από τα μέσα του 1946 οι μάχες μεταξύ του κυβερνητικού στρατού με τους αντάρτες εντείνονται και την ίδια χρονιά οι παλαιοί αντιστασιακοί του ΕΑΜ δημιούργησαν την Προσωρινή Κυβέρνηση της Ελεύθερης Ελλάδας (23-12-1947). Οι δύο πιθανές απολήξεις τις οποίες ενείχε ο Εμφύλιος ήταν αρχικά η συμφωνία και προοδευτικά η κατάληψη της εξουσίας, εκδοχή η οποία και επικράτησε. Η κατάκτηση από το ένοπλο κίνημα θεσμικών μορφωμάτων και ελεγχόμενης γεωγραφικής βάσης αποτελούσε σε πρώτο επίπεδο τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των

⁴⁹ Ασδραχάς Σπύρος, κ.ά., *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, Αθήνα 2005, σ. 10.

αποτελεσμάτων είτε προς την πρώτη είτε προς τη δεύτερη κατεύθυνση, ενώ σε ένα δεύτερο θα έπρεπε να τηρούνται οι όροι της αναγκαιότητας των εφεδρειών, κυρίως των ανθρώπινων – σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιήθηκε η επιστράτευση των γυναικών– στο εσωτερικό και της δυνατότητας του οπλικού εφοδιασμού από το εξωτερικό. Παράλληλα εμφανιζόταν η ανάγκη ανάληψης υποχρεώσεων προς τη συγκρότηση της πολεμικής μηχανής, με απώτερο σκοπό τη διπλωματική ενίσχυση της Ελεύθερης Ελλάδας και της κυβέρνησής της⁵⁰.

Από το 1947 το αδιέξοδο των αντιθέσεων των δύο συνασπισμών οδήγησε στο δόγμα Τρούμαν, που οριοθέτησε τη Σοβιετική πολιτική και στη συνέχεια στο σχέδιο Μάρσαλ, ως σηματοδότηση της ρήξης. Οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν την ανοικοδόμηση του δυτικού τμήματος της Ευρώπης με προφανές αντάλλαγμα την άσκηση πολιτικής και στρατιωτικής εξάρτησης και γίνονται ρυθμιστές οικονομικών, στρατιωτικών και πολιτικών σχέσεων⁵¹.

Η κοινωνική βάση της αντιεαμικής συσπείρωσης είναι τα συντηρητικά κοινωνικά στρώματα, η παραδοσιακή άρχουσα τάξη, οι πρώην συνεργάτες των Γερμανών κατακτητών ομάδες που κερδοσκόπησαν στην Κατοχή, το σώμα των αξιωματικών. Στο μέτρο που ανασυγκροτείται και ισχυροποιείται το κράτος, θεσπίζονται τα διαβόητα νομοθετήματα των έκτατων μέτρων και η ίδρυση 25 έκτατων στρατοδικείων⁵². Η θέσπιση το 1947 του Α.Ν. 509, που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ και το Γ' Ψήφισμα «περί έκτακτων μέτρων αφορούντων την δημόσια

⁵⁰ Ασδραχάς Σπύρος, κ.ά., *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, Αθήνα 2005, σσ. 10-12.

⁵¹ Ζαχαρίου Στέλιος «*Το σχέδιο Marsal και η Ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση*», *Ιστορικά*, τχ 107, σ. 40.

«*Δια τους καλούς πατριώτας το καλύτερον θα ήτο να κοιμηθούν και να ξυπνήσουν, όταν οι μεγάλοι μας σύμμαχοι θα μας έχουν ελευθερώσει*». Ανώνυμος πολιτικός (Α. Πεπονής, *Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, 1970, σ. 86).

⁵² Κουλούρης Νίκος, *Ελληνική βιβλιογραφία του Εμφυλίου πολέμου*, σ.55.

τάξιν και ασφάλειαν», διαχώριζε την ελληνική κοινωνία⁵³. Τα νομοθετήματα της περιόδου 1946-1949, που τιμωρούσαν πρωτίστως τα φρονήματα και δευτερευόντως τις πράξεις, διατηρήθηκαν σε ισχύ και εφαρμόστηκαν συστηματικά για πολλά χρόνια ακόμα μετά το 1949⁵⁴.

Τον Οκτώβρη του 1948 ο Νίκος Ζαχαριάδης γράφει στο περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*: «Εμείς πολεμάμε για την ειρήνη και την ησυχία, γι' αυτό και προτείνουμε ακούραστα έντιμη δημοκρατική συνεννόηση. Οι αντίπαλοί μας το είπαν αυτό αδυναμία. Εμείς δείξαμε ότι αυτό είναι δύναμη. Και οι φαντάροι κι' εθνοφρουρίτες είδαν και πιστεύουν στη δύναμή μας αυτή. Τη δύναμη και τη θέλησή μας αυτή θα τη δείξουμε και στη Γενική Συνέλευση του ΟΕΕ. Και η δύναμή μας αυτή δεν μπορεί παρά να επιβληθεί τελικά, γιατί εκφράζει τον πόθο του λαού και το μοναδικό συμφέρον της πατρίδας μας»⁵⁵.

Το Στρατοδικείο, η σωματική βία η διαπόμπευση, η εξορία και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτελούσαν μέρος των κατασταλτικών πρακτικών του κράτους⁵⁶. Στο διωγμό προστέθηκε και η εξορία γυναικών που κατά μάζες εξορίζονται στα άγονα νησιά του Αιγαίου⁵⁷. Καταλήγοντας στην ήττα των δυνάμεων ΕΑΜ/ΔΣΑ το 1949, ο Εμφύλιος πόλεμος αποτελεί την ολοκλήρωση της μεσοπολεμικής περιόδου⁵⁸.

⁵³Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος*, εκδ. Αφών Τολίδη ΟΕ, Αθήνα, 1981 σσ. 173-174.

⁵⁴Κουλούρης Νίκος, *Ελληνική βιβλιογραφία του Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ.53.

⁵⁵Ζαχαριάδης Νίκος, «Πού βρισκόμαστε και τι πρέπει να κάνουμε», περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*, τεύχος 10, Οκτώβρης 1948, ΑΣΚΙ.

⁵⁶Οικονομόπουλος Κ., *Νομοθεσία αφορώσα την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν*, Αθήνα 1951, σ.10

⁵⁷Στα νησιά της Ελλάδας αφιερώνεται στους εξόριστους, Αθήνα 1947, σ. 47.

⁵⁸Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα 1994, σ. 663.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

«ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ – ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

ℒ

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗΣ

ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΝ Δ.Σ.»



*«Τα δεμέλια μου στα βουιά
και τα βουιά σηκώνουν οι λαοί στον ώμο τους
και ιδάνω τους η μνήμη καίει
άκαυτη λάσος.»⁵⁹*

⁵⁹ Ελύτης Οδυσσέας, «Άξιον Εστί», Τα Πάθη, Ανάγνωσμα Δεύτερο, Ε', εκδ. Ίκαρος, Α' έκδοση, Αθήνα, 1958.

Οδοιπορικό γυναικών στην αντίσταση

Η Κατοχή και ο πόλεμος αναίρεσαν τη διάκριση μεταξύ αμάχων και εμπολέμων και σε αυτό το νέο πλαίσιο αναπτύχθηκε η ένοπλη Αντίσταση, η οποία κινητοποίησε στρατιωτικά την κοινωνία ενάντια στα κατοχικά στρατεύματα. Η ελληνική νεολαία πήρε ιδιαίτερο ενεργό μέρος στην Αντίσταση με την στράτευσή της, σε οργανώσεις στις πόλεις ή στην ύπαιθρο. Το αντιστασιακό κίνημα των νέων στη γένεση του χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία ως προς τις πολιτικές του επιλογές και καταγωγές. Καλύπτει ένα ευρύ πολιτικό-ιδεολογικό φάσμα, από την Κεντροδεξιά ως το φιλελεύθερο Κέντρο και τον βασικό του κορμό, την Αριστερά. Βέβαια, ο Νίκος Σβορώνος μιλώντας για την Αντίσταση τονίζει, ότι «..το πραγματικό νόημα στην περίοδο που αρχίζει με τον Οκτώβρη του 1940 και συνεχίζει στα κατοχικά και μετακατοχικά χρόνια, είναι ενιαίο για την τεράστια πλειοψηφία του ελληνικού λαού..»⁶⁰. Είναι γεγονός όμως πως οι διάφορες οργανώσεις διέφεραν ως προς την αποτελεσματικότητά τους, το εύρος των δραστηριοτήτων τους, την μαζικότητά τους.

Η συμμετοχή των ελληνίδων στον πόλεμο και την Αντίσταση σε πρώτο βαθμό, ακολούθησε το μονοπάτι μιας ομαλής επέκτασης των συνηθισμένων οικιακών δραστηριοτήτων τους από το σπίτι προς την κοινωνία⁶¹. Όπως αναφέρει η Τασούλα Βερβενιώτη, οι γυναίκες ενεπλάκησαν στον πόλεμο με βάση παραδοσιακούς ρόλους: «Οι νοικοκυρές κάνουν οικονομία, αναλαμβάνουν το σπίτι, τα παιδιά, τα χωράφια, χωρίς να βαρυνγκωθούν, πάντα προσωρινά, στη θέση του άνδρα. Οι υπόλοιπες προσφέρουν πλέκοντας ή εμψυχώνοντας τους πολεμιστές».

⁶⁰ Σβορώνος Νίκος, «Η 28η Οκτωβρίου 1940», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ.330.

⁶¹ Μπουτζουβή-Μπανιά Α., «Προσέγγιση στο Οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γκριτζώνα», *Δίψη*, 1993, σσ. 196-227.

Στη συνέχεια όμως συμμετέχουν σε κινητοποιήσεις και συλλαλητήρια, στην διατύπωση εντύπων, σε επιτροπές κοινωνικής βοήθειας και αλληλεγγύης, σε αντιστασιακές οργανώσεις, σε όργανα και διασκέψεις της Εαμικής, αλλά και Αστικής Αντίστασης⁶².

Η στράτευση στις αντιστασιακές οργανώσεις στην αρχή ήταν εθελοντική, μυστική και αποτελούσε ατομική πρωτοβουλία του νέου. Η σύγκρουση όμως με την παραδοσιακή νοοτροπία στην ύπαιθρο ήταν εντονότερη από ότι στην πόλη και γι' αυτό η εμπειρία είχε το βάρος μιας ανατροπής αντιλήψεων ριζωμένων στη μακρά διάρκεια: «...ήταν δύσκολο το μπάσιμο της γυναίκας σε μαζικές οργανώσεις, μια που για χρόνια ήταν κλεισμένη στο σπιτικό της... [.....]. Η γυναίκα δεν σύχναζε σε χώρους που βρίσκονταν άντρες, όπως καφενεία κλπ. Στο χωριό χειρότερα. Μόνο πήγαινε στην εκκλησία, στα πανηγύρια και στους γάμους. Δεν τολμούσε να χαιρετήσει έναν νέο ή ν' ανταλλάξουν δυο λόγια. Η προσχώρηση αυτή δεν είχε απλώς ατομικό χαρακτήρα αλλά και μαζικό..»⁶³. Η ποιότητα όμως της εμπειρίας από την συμμετοχή σε αυτές τις οργανώσεις διαφοροποιείται ριζικά από την εμπειρία που αποκόμιζε ο νέος από την πρότερη συμμετοχή την ΕΟΝ, η οποία λειτουργούσε σε βάση υποχρεωτική και με σκοπό την χειραγώγηση της νεολαίας. Εδώ εντοπίζεται και η κυριότερη ειδοποιός διαφορά της συμμετοχής στην ΕΟΝ και στην κατοπινή ΕΠΙΟΝ - όχι βέβαια σε επίπεδο ιδεολογικοπολιτικό, όπου υπάρχουν καθοριστικές διαφορές⁶⁴.

Η δράση στις αντιστασιακές οργανώσεις και στους λαοκρατικούς θεσμούς είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της οργανωτικής δύναμης

⁶²Βερβενιώτη Τασούλα, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 90.

⁶³ Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, εκδ. Εστία, Αθήνα, σ.97

⁶⁴ Λιναρδάτος Σπ., «*Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά*», Πρακτικά του Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-1944, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1988, σ.95.

του ΚΚΕ, το οποίο είχε αποκτήσει το κύρος ενός κέντρου εξουσίας και ήταν φορέας ριζοσπαστικών αλλαγών. Ο Νίκος Σάρρος, τοπικό στέλεχος του ΕΑΜ Γρεβενών, αναφέρει: «Υπήρχε τέτοιος ενθουσιασμός, που ακόμα και οι γριές γυναίκες ενδιαφέρονταν να είναι οργανωμένες. Κι όταν πήρε το κόμμα απόφαση να διαγράψει όλα τα άτομα που δεν μπορούσαν να συμπορευτούν με τις υποχρεώσεις τις κομματικές, οι γυναίκες αυτές, γριές, διαμαρτύρονταν, γιατί δεν είναι στο κόμμα... Το κόμμα αναπτύχθηκε αλματωδώς γιατί συνταντίστηκε με την εξουσία πλέον. Και επειδή τα κομματικά μέλη θεωρούνταν ότι είναι σε καλύτερη θέση από απόψεως ακτινοβολίας, όλοι ήθελαν να είναι μες στο κόμμα»⁶⁵.

Η συμμετοχή των γυναικών στις Εαμικές οργανώσεις ήταν υψηλή, έφτασε μάλιστα το 40% σε κάποιες περιοχές, αν και η συμμετοχή των γυναικών στο ΚΚΕ ήταν αισθητά μικρότερη, γύρω στο 20% του συνόλου των μελών. Όπως έχει δείξει η Τασούλα Βερβενιώτη, στις αρχές του 1944 δημιουργήθηκαν διμοιρίες νέων γυναικών που προσχώρησαν εθελοντικά στον ΕΛΑΣ. Αν και δεν ήταν λίγες οι φορές που αντάρτισσες του ΕΛΑΣ συμμετείχαν σε μάχες κατά των Γερμανών, τα κύρια καθήκοντα τους, ήταν άλλα, όπως η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, ομιλίες ή εκπαίδευση νέων γυναικών στα όπλα⁶⁶. Για το ΚΚΕ και τον ΕΛΑΣ η συμμετοχή των γυναικών στα μάχιμα τμήματα είχε περισσότερο συμβολική παρά πραγματική αξία. Αν και πολλές γυναίκες ήθελαν να στρατευτούν στον ΕΛΑΣ, η ηγεσία του πίστευε τότε ότι δεν ήταν αναγκαία η συμμετοχή τους στο βαθμό που υπήρχαν πολλοί άνδρες διαθέσιμοι. Γενικότερα, ο αριθμός των γυναικών στον ΕΛΑΣ ήταν πολύ μικρός και η πολεμική δράση τους περιορισμένη.

⁶⁵ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ.114.

⁶⁶ Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η Είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 302.

Όπως αναδεικνύεται από τις μαρτυρίες, η βασική κατάκτηση των γυναικών ήταν το δικαίωμα του λόγου. Στις αλλαγές αυτές σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι καθοδηγήτριες του ΕΑΜ και η εφημερίδα *Συναγωνίστρια*, η οποία εκτός από τους απελευθερωτικούς σκοπούς, προσανατολίζονταν στην κατάκτηση και των γυναικείων δικαιωμάτων. Η δασκάλα Λουκία Πιστικίδου, συντάκτρια της εφημερίδας, έγραψε έπειτα από περιοδεία στα χωριά των Γρεβενών: «Εβλεπες τις γυναίκες, που οντότητα δική τους δεν είχαν, ήτανε κινούμενα των αντρών, να λένε: “Μα, κάτι είμαι κι εγώ, κάτι μπορώ κι εγώ”, άρχισαν να σκέφτονται ότι μπορούν να αξίζουν και κάτι, όχι μόνο να μαγειρεύουν, να πλένουν και να δέχονται εντολές. Αυτό ήταν το πρώτο ξύπνημα της αγρότισσας, το οποίο αυτό τους έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση»⁶⁷.

Οι αντιστασιακές οργανώσεις μπορούν να διαχωριστούν σε αστικές, όπως έχει καθιερωθεί να αποκαλούνται οι οργανώσεις που δεν ανήκαν στο φάσμα της Αριστεράς⁶⁸, και σε οργανώσεις νεολαίας αριστερού φάσματος. Ξεκινώντας από την Κομμουνιστική Νεολαία στη δεκαετία του 30, περνώντας μετά από διάφορες πρώιμες αντιστασιακές οργανώσεις, από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων και τη Λεύτερη Νέα και καταλήγοντας στην ΕΠΟΝ.

Οι αστικές οργανώσεις έδρασαν όλες στην Αθήνα, με εξαίρεση την Εθνική Δημοκρατική Ένωση Ελληνοπαίδων που ήταν στρατιωτική και έδρασε στην Ήπειρο, και ήταν οι εξής: Στρατιά Σκλαβωμένων Νικητών, Πανελλήνιος Ένωσης Αγωνιζόμενων Νέων, Ιερή Ταξιαρχία, Ελληνοπούλα

⁶⁷ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ.102.

⁶⁸ Την έλλειψη ενδιαφέροντος για τις αστικές οργανώσεις επεσήμανε ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου στο άρθρο του: «Η επανεύρεση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», στον τόμο: *Η εποχή της σύγχυσης*, σσ.255-285.

και οι οργανώσεις νέων του *Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου*.⁶⁹ Τα κείμενα γύρω από την έννοια της συμμετοχής των νέων γυναικών σε αυτές τις αντιστασιακές οργανώσεις αποδεικνύουν ότι δεν υπήρξαν εκεί αντίστοιχες επεξεργασίες με την Αριστερά. Σε αυτές τις οργανώσεις η ένταξη των νέων γυναικών είχε μόνο την αντιστασιακή δράση. Οι ίδιες δεν έβλεπαν δηλαδή τον τομέα της δικής τους κοινωνικής απελευθέρωσης να συμβαδίζει με αυτή την στράτευση. Οι στόχοι παραδείγματος χάριν της ΠΕΑΝ, ορίζονται ως εξής: «Οι σκοποί της οργάνωσης ήσαν προεχόντως εθνικοαπελευθερωτικοί και κατά δεύτερον λόγοι πολιτικοί-παιδαγωγικοί»⁷⁰. Προβάλλει όμως «τας πατροπαράδοτας ηθικάς αξίας» που σηματοδοτούν την διαφοροποίηση με την αριστερά και η ΠΕΑΝ εμφανίζεται θεματοφύλακας αυτών των αξιών. Ενδιαφέρον έχει ακόμη το γεγονός πως μια αντιστασιακή οργάνωση με μέλη μεσοαστικών στρωμάτων δεν ενδιαφερόταν «για την καλλιέργεια ενός νέου μορφωτικού ιδεώδους». Αυτός ο σχεδιασμός θα επιτευχθεί από την αριστερά⁷¹.

Πουθενά δεν μνημονεύεται η συλλογική παρουσία γυναικών στην οργάνωση και η προσφορά τους στην καθημερινή ζωή :γράψιμο στους τοίχους, μοίρασμα εφημερίδας, συμμετοχή σε διαδηλώσεις. Οι γυναίκες απουσιάζουν ακόμη και από την λίστα ονομάτων που είναι συνημμένη στην έκθεση της ΠΕΑΝ⁷². Η χαλαρή ιδεολογική συνοχή αντισταθμίζεται

⁶⁹ Βαρών – Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, ό.π., σ. 117.

⁷⁰ Μιχαηλίδης Μ.Π., *Αγαθονπόλεως 7. Μικρές ιστορίες από την Μεγάλη Κατοχή*, εκδ. βιβλιοπωλείον Εστία, Αθήνα, 1991, σ. 120.

⁷¹ Βαρών – Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, ό.π., σ.128.

⁷² Μόσχου-Σακορράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα, 1990, σσ.242-243.

από τους δεσμούς που σφυρηλατούνται ανάμεσα σε νέους της ίδιας κοινωνικής τάξης, που έχουν ανατραφεί με παραπλήσιους τρόπους⁷³.

Η παρουσία των γυναικών γίνεται λιγότερο αισθητή, στην *Ιερή Ταξιαρχία* και όπως αναφέρεται στην *Έκθεση*: «Διά τον αυτόν επίσης σκοπόν η *ΙΕΡΑ ΤΑΞΙΑΡΧΙΑ* ήρχισεν από τα μέσα του 1943 εκπαιδύουσα ομάδας νεανίδων εις τα καθήκοντα αδελφών νοσοκόμων–τραυματιοφορέων κλπ». Περιορίζεται η δράση των γυναικών, στα έργα που κατά παράδοση θεωρούνται οικεία και προσιδιάζονται στη γυναικεία φύση: περίθαλψη θυμάτων, έρανοι, νοσοκομειακές φροντίδες⁷⁴.

Αντίθετα με την φειδωλή αναφορά στη γυναικεία παρουσία των μη Αριστερών οργανώσεων στην Αντίσταση, η παρουσία μελών θηλυκού γένους είναι οφθαλμοφανής μόλις σκύψει κανείς στα ντοκουμέντα της Ε.Π.Ο.Ν. Από τα τρία εκατομμύρια μέλη της Εθνικής Αλληλεγγύης το ένα εκατομμύριο εφτακόσια σαράντα μέλη ήταν γυναίκες. Από τα εξακόσια χιλιάδες μέλη της ΕΠΟΝ οι τριακόσιες χιλιάδες ήταν κορίτσια.

Η αντίδραση των γονιών ως προς τη συμμετοχή των κοριτσιών, σε πρώτη φάση, οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις στη χωριστή οργάνωση αγοριών – κοριτσιών τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της ΕΠΟΝ. Από το 1944, όμως, λειτούργησε ως μεικτή οργάνωση, και το νέο πνεύμα ελευθερίας προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στους νέους. Παράδειγμα το 1941 λειτούργησε στην Κορυτσά Ευρυτανίας η Επιτροπή Επίλυσης των Προβλημάτων του Χωριού, χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών. Με μεγάλη δυσκολία πείστηκαν οι κάτοικοι να λάβουν μέρος, τουλάχιστον οι χήρες ως αρχηγοί οικογενειών. Μέχρι το 1944 όμως είχαν σημειωθεί ριζικές αλλαγές τόσο με τη δημιουργία θεσμικού πλαισίου για την

⁷³ Βαρών – Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, ό.π., σ. 151.

⁷⁴ Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011, ό.π., σσ.85-96.

προστασία των δικαιωμάτων των γυναικών, όσο και με την πλειοψηφική συμμετοχή τους στις αντιστασιακές οργανώσεις⁷⁵.

Η Σουλτάνα Μπούμπαρη από το χωριό Ζιάκα Γρεβενών αφηγείται: «Μας άρεσε και μας τραβούσε, γι' αυτό πηγαίναμε στις συνελεύσεις αυτές. Ηθέλαμε κι εμείς λίγο να... ξεβγούμε, να μη μας λένε σήκω-σήκω, κάτσε-κάτσε. Γιατί οι άντρες έτσι ήταν τότε, σαν δικτατορία, οπού λένε...». Και η Παρασκευή επίσης από το ίδιο χωριό αναφέρει: «Μια ελευθερία ηθέλαμε κι εμείς σαν γυναίκες οπού ήμασταν, να έχουμε το δικαίωμα να μιλούμε, να μην είμαστε στους άντρες... να μας δέρνουν και να δουλεύουμε. Ηθέλαμε κι εμείς λευτεριά. Εδώ βγήκαμε στα βουνά, πυρομαχικά να τα κουβαλούμε στον ώμο, πολυβολείο να κάνουμε, μέρα νύχτα να δουλεύουμε, σύνδεσμοι, πηγαίναμε κι εμείς σύνδεσμοι γυναίκες, ας είμαστε γυναίκες, κι ηθέλαμε κι εμείς το καλό να μας έρθει. Να έχουμε μια λευτεριά, να μην έχουμε σκλαβιά, πώς το λέμε, να μην μπορούμε να μιλήσουμε»⁷⁶.

Στην αρχή βέβαια το βλέμμα που αφορά τις γυναίκες δεν κοιτάζει ακόμη μπροστά στην Ε.Π.Ο.Ν, παρά στρέφεται προς τα πίσω και εξιδανικεύει: «...κορίτσια της Ελλάδας φανείτε αντάξιες στις ηρωίδες του 1821..». Νοσταλγεί ηρωίδες που θυσιάζουν τη ζωή τους για να σώσουν την τιμή τους⁷⁷. Τον Φεβρουάριο του 1943, μήνας ίδρυσης της Ε.Π.Ο.Ν, στο έντυπο που κυκλοφόρησε από τη Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ με τίτλο «Πώς πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο», δεν ανιχνεύεται καμία απολύτως ευαισθητοποίηση στο θέμα των δικαιωμάτων της γυναίκας. Πουθενά δεν εντοπίζεται αναφορά στο θέμα

⁷⁵ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 101.

⁷⁶ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 102.

⁷⁷ Μαργαρίτης Γ., «Το παρελθόν και η διαδικασία του στην εποχή της Ε.Π.Ο.Ν.». Πρακτικά του Συμποσίου, *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1986, τ. Β', σσ.641-647. Αντιστοίχως η Γαλλική Αντίσταση στράφηκε στη Γαλλική Επανάσταση του 1789, ως παρελθούσα εξέγερση που τη νομιμοποίησε και την ενέπνεε.

της κοινωνικής χειραφέτησης της γυναίκας, ούτε μια φορά δεν τίθεται το θέμα της γυναικείας ψήφου. Χωρίζει τις γυναίκες σύμφωνα με την ταξική τους θέση και με αυτόν τον τρόπο είναι διαρθρωμένες οι ενότητες του. Στη συνέχεια όμως αναπαράγεται όλη η παραδοσιακή για το κομμουνιστικό κίνημα αντίληψη, για τον τρόπο με τον οποίο η γυναίκα μπορεί να συμμετέχει και να είναι χρήσιμη στον αγώνα⁷⁸.

Το 8^ο άρθρο του Δωδεκάλογου της Ε.Π.Ο.Ν. αναφέρει: «..θέλουμε εμείς οι νέες, λυτρωμένες από τον απατηλό και παραστρατημένο φεμινισμό, να σπάσουμε τις αλυσίδες της πολύμορφης σκλαβιάς μας και να αγωνιστούμε ολόψυχα πλάι και μαζί με τους νέους, για να κατακτήσουμε την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική μας ισότητα. Μόνο έτσι θα λάμψει ο αληθινός εαυτός μας, και θα υψωθούμε στο γνήσιο γυναικείο ανθρωπισμό»⁷⁹.

Οι θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης έλυναν για πρώτη φορά στην Ελλάδα το πρόβλημα της ισότητας. Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΕΑΜ στις 10 Μάρτη του 1944 στο χωριό Βίνιανη Ευρυτανίας και στις 23 Απρίλη του 1944 προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη Εθνικού Συμβουλίου. Στην αιτιολογική έκθεση ο Γραμματέας (υπουργός) Εσωτερικών Γεώργιος Σιάντος εισηγείται: «Με την πράξη που εισηγούμαστε δίνουμε και στις γυναίκες το δικαίωμα να εκλέξουν και να εκλεγούν μέλη του Εθνικού Συμβουλίου. Καταργούμε έτσι τις αναχρονιστικές αντιλήψεις που επικρατούσαν ως τώρα στην Ελλάδα». Είναι η πρώτη φορά που οι γυναίκες έχουν την δυνατότητα να εκλέγουν και να εκλέγονται:

⁷⁸ Βαρών – Βασάο Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, ό.π., σ. 100.

⁷⁹Ο «Δωδεκάλογος», πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Νέα Γενιά* της Ε.Π.Ο.Ν., στο τχ. 11, στις 28 Σεπτεμβρίου 1943,ΑΣΚΙ.

Στην εισήγηση του Γραμματέα (υπουργού Εργασίας) Στ. Χατζήμπεη για την αιτιολογική έκθεση αναφέρεται:

«Το άρθρο 2 αναγνωρίζει για πρώτη φορά στη χώρα μας το δίκαιο αίτημα της εργαζόμενης γυναίκας, εξισώνοντάς τη μισθολογικά με τον άντρα. Έτσι καθιερώνεται νομοθετικά η αρχή “για ίδια δουλειά, ίσες αποδοχές”»

Η συμβολή των γυναικών στα ανώτερα κλιμάκια δεν ήταν βεβαίως τόσο σημαντική, όσο η μαζική και λαϊκή συμμετοχή τους. Στους 180 εκλεγμένους Εθνοσυμβούλους μόνο οι 5 ήταν γυναίκες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η αλλαγή αυτή συντελέστηκε στο μικρό χρονικό διάστημα των 2-3 χρόνων. Εκτός από την ψήφο, οι γυναίκες είχαν δραστηριότητα και στον τομέα του Τύπου, σε έναν τομέα από παράδοση ανδρικό, αφού η εφημερίδα ήταν κατεξοχήν «ανδρική υπόθεση» και συνήθεια. Κατά την Ελένη Βαρίκα *«το γράψιμο αποτελεί ένα από τα πρώτα μέσα διερεύνησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας που να αμφισβητεί τον ιδεολογικό προσδιορισμό των γυναικών στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Ένα από τα πρώτα μέσα, αλλά και από τα πιο προσιτά από τις πρώτες γενιές εγγράμματων γυναικών της πόλης»*⁸⁰.

Το 1945 δημιουργήθηκε η Γυναικεία Γραμματεία στην Κεντρική Επιτροπή· το 1946 δημιουργήθηκαν γυναικείες Κομματικές Οργανώσεις Βάσης· την ίδια χρονιά επίσης σε συνεργασία με γυναικείες οργανώσεις και φεμινίστριες ιδρύθηκε η Πανελλαδική Ομοσπονδία Γυναικών (ΠΟΓ). Μετά τη μάχη του Καρπενησίου, η καθοδήγηση του ΚΓΑΝΕ (Κλιμάκιο Γενικού Αρχηγείου Νότιας Ελλάδας – Θεσσαλίας, Ρούμελης και Πελοποννήσου) έστειλε αντιπροσωπεία από τις δυο μεραρχίες για να πάρει μέρος στη Συνδιάσκεψη της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών (ΠΔΕΓ), που θα γινόταν στο Βίτσι. Η ΠΔΕΓ ήταν μέλος της

⁸⁰ Ελένη Βαρίκα, *«Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής»*, περ. Διαβάζω, τ.χ. 198, 18 Σεπτεμβρίου 1988, σσ. 6-8.

Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών (ΠΔΟΓ). Από την καθοδήγηση εκλέχτηκαν δεκαοχτώ μαχήτριες για την αντιπροσωπεία της Συνδιάσκεψης. Η Αντίσταση βοήθησε στην ανάδυση της νεολαίας ως συλλογικού υποκειμένου και οι γυναίκες εισέβαλαν κυριολεκτικά στο δημόσιο χώρο και την πολιτική. Η συμμετοχή στις αντιστασιακές οργανώσεις δημιούργησε το αίσθημα της ελευθερίας που χαρίζει η παρανομία, τους έδωσε την ευκαιρία να υπερβούν τα όρια της συντηρητικής κοινωνίας και να βιώσουν μια πληρέστερη ενηλικίωση⁸¹. Κατά την Οντέτ Βαρών οι γυναίκες «ενηλικιώθηκαν» και αποτελεί ένα σταθμό στην ιδιαίτερη ιστορία τους, και η κατάργηση του δικαιώματος της ψήφου από το μεταπελευθερωτικό κράτος ήταν πια αφαίρεση κεκτημένου δικαιώματος, στη συνείδηση των αριστερών γυναικών⁸². Βέβαια κατά την Τ. Βερβενιώτη «τα νεαρά κορίτσια δεν ήξεραν ότι ως γυναίκες δεν ψηφίζουν». Η πλειονότητα φαίνεται ότι το αντιμετώπισε ως ένα καθήκον ανάμεσα στα άλλα που τους ανέθεσε η οργάνωση⁸³.



⁸¹ Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, εκδ. Εστία, Αθήνα, σ.259.

⁸² Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, ό.π., σ.103.

⁸³ Τασούλα Βερβενιώτη, «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα», περ. Δίνη, 6/1993, σ. 189.

Όσες γυναίκες συνέδεσαν την αντιστασιακή τους δράση με αριστερές οργανώσεις- και είναι γεγονός ότι μόνο σε αυτές συναντάμε γυναίκες - στελέχη που η ζωή τους καθορίστηκε για πάντα από αυτή την περίοδο - επακολούθησαν οι γνωστές διώξεις του Εμφυλίου. Οι πρώτες γυναίκες που κινητοποιήθηκαν ήταν τα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος, γυναίκες δηλαδή που είχαν πείρα πολιτικής πρακτικής από αγώνες προηγούμενων χρόνων. Στις αστικές οργανώσεις η παρουσία των γυναικών ήταν «διακριτική» και αυτό δεν ήταν τυχαίο και πήγαζε από τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν την συμμετοχή της γυναίκας.

Το επίσημο κράτος επέβαλε την διάλυση της ΕΠΟΝ τον Μάρτιο του 1946, (οπότε πέρασε στην παρανομία) και όταν το 1946 κηρύχθηκε ο Εμφύλιος, οι Επονίτες και Επονίτισσες επάνδρωσαν κατά χιλιάδες τα τμήματα του Δημοκρατικού Στρατού⁸⁴.

Ποιες οργανώσεις επεδίωξαν και σε ποιο βαθμό το κατόρθωσαν όχι μόνο να προσελκύσουν στους κόλπους τους νέες γυναίκες, αλλά και να ανοίξουν δρόμους στα δικαιώματά τους; Ποιες είναι εκείνες οι οργανώσεις που έβλεπαν τη γυναικεία συμμετοχή ως κάτι ευρύτερο από την απλή προσφορά στον αντιστασιακό αγώνα;

Η ζωή των οργανώσεων ήταν συνυφασμένη με την Κατοχή, εφόσον ο βασικός τους λόγος ύπαρξης ήταν η αντίσταση σε αυτή. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε η μεγαλύτερη οργάνωση, η ΕΠΟΝ, η οποία από την ίδρυσή της διαμόρφωνε τη φυσιογνωμία μιας οργάνωσης με πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους, που θα επιβίωνε της Κατοχής⁸⁵. Η κάθε κοπέλα που συμμετέχει στην Ε.Π.Ο.Ν. διαμορφώνει και μια ευρύτερη κοινωνική

⁸⁴ Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, ό.π.,σ.518.

⁸⁵ Ανταίος Πέτρος, «*Η ίδρυση της ΕΠΟΝ*», στο *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά* (επιμ. Σ. Κούλογλου), εκδ. βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σσ.61-82.

συνείδηση. Βλέπει τον εαυτό της με άλλο μάτι, τον εντάσσει διαφορετικά στο σύνολο, γεγονός που επέσυρε ρήγματα με την προϋπάρχουσα πραγματικότητα⁸⁶. Σε μια κοινωνία όπου ο διαχωρισμός ήταν ταυτισμένος με την άγρυπνη επιτήρηση από σχολείο και οικογένεια, η λειτουργία μεικτών οργανώσεων είχε πολύ περισσότερα να προσφέρει στη διαπαιδαγώγηση και των δυο φύλων στην κατεύθυνση του αλληλοσεβασμού και της συνύπαρξης. Οι αστικές οργανώσεις προσφέρουν ένα δρόμο αντιστασιακής δραστηριοποίησης σ' ένα μικρό τμήμα της νεολαίας που δεν θέλει να στραφεί στην Αριστερά, γιατί μοιράζεται τις οικογενειακές παραδόσεις ή τις προκαταλήψεις που υπάρχουν ως προς πολιτική στην παράταξη⁸⁷. Παρόλα αυτά δεν σημαίνει ότι η συμμετοχή τους σε μια αντιστασιακή οργάνωση με την εμπειρία που τους προσέφερε, δεν αποτελούσε συνάμα γι' αυτές τις νέες γυναίκες και μια μοναδική εμπειρία διείδυσης στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

⁸⁶ Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, ό.π., σ. 95.

⁸⁷ Βαρών – Βασάρ Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, ό.π., σ. 212.

Λόγοι συμμετοχής στον Δημοκρατικό στρατό

«...πικρό φαρμάκι για μια μάνα ν' αφήσει το σπλάχνο της.. Έκανα μεγάλες προσπάθειες και τελικά βρήκα τη δύναμη ν' ακολουθήσω με βαριά καρδιά, το δρόμο του χρέους που ήταν το βουνό...»⁸⁸.

«...ε Θεμ' δεν θυμήθηκα ούτε απ' τον πατέρα, ούτε απ' τον παππού μου να παίρνουν τα κορίτσια αντάρτες και να τα φτιάχνουν στρατιώτες...»⁸⁹.

Με βάση τα παραπάνω τίθεται το ερώτημα: γιατί κάποιες γυναίκες προσχώρησαν στους αντάρτες και κάποιες όχι;

Μελέτες για την Κεντρική και Λατινική Αμερική έχουν δείξει ότι η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι απλή και ότι θα πρέπει να συσχετισθούν μια σειρά από παράμετροι: η προηγούμενη πολιτικοποίηση, η ιδεολογία και οι συγγενικές σχέσεις με τους αντάρτες, οι ατομικές βιογραφίες των γυναικών (ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, κλπ.) και η συγκεκριμένη συγκυρία κατά την οποία αποφασίζουν να προσχωρήσουν⁹⁰. Αντίστοιχες μελέτες για την Ελλάδα δεν υπάρχουν, αν και διαφαίνεται από τις αυτοβιογραφίες και μαρτυρίες γυναικών, ότι η ένταξή τους συσχετίζεται με τις παραπάνω παραμέτρους.

Η συμμετοχή των γυναικών ή όχι στην εμπειρία του Εμφυλίου πολέμου, μπορεί να αποδοθεί και στην έννοια του «ήθους» (*habitus*), όπως την ορίζει ο Bourdieu: «ως ένα σύνολο διαθέσεων, αποκρυστάλλωμα των εμπειριών του παρελθόντος από το οποίο πηγάζουν αντιλήψεις,

⁸⁸Μαρτυρία της Γιάννας Τρικαλινού, σύζυγος του Γιώργη Τρικαλινού στο: Τρικαλινός Γιώργης. *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης (οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ. 187.

⁸⁹ Επιστρατευμένη από τον Αλμυρό, στο <http://melivoial.blogspot.com/>

⁹⁰ Viterna J. , «Pulled, Pushed and Persuaded»: Explaining Women's Mobilization into the Salvadoran Guerrilla Army. *American Journal of Sociology* [Internet]. 2006;112(1):1-45, ό.π., σσ. 15-18.

εκτιμήσεις και δράσεις⁹¹», το οποίο διαμορφώθηκε από τις κοινωνικοπολιτικές στάσεις και πρακτικές παλιότερων χρόνων σε συνδυασμό με τις πρωτόγνωρες εμπειρίες της πολεμικής περιόδου. Επιπλέον η κινητοποίηση των γυναικών μπορεί να αποδοθεί και σε αυτό που ο Μάρκ Μαζάουερ έχει ονομάσει «αντιστασιακό ριζοσπαστισμό». Η αποδυνάμωση των παραδοσιακών εξουσιαστικών θεσμών (όπως η οικογένεια και το σχολείο) στη διάρκεια του πολέμου, οι νέες ανάγκες που διαμόρφωσαν οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν και οι νέοι ρόλοι που οι άνθρωποι κλήθηκαν να παίξουν μέσα στο κίνημα της Αντίστασης, διαμόρφωσαν μια άλλη πραγματικότητα για τις γυναίκες⁹².

Ασκώντας κριτική σε παλαιότερες προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τις γυναίκες ως παθητικούς αποδέκτες της επαναστατικής διαφώτισης, αρκετοί μελετητές (για την Ελλάδα δεν υπάρχουν αντίστοιχες μελέτες) επιδίωξαν να κατανοήσουν με ποιο τρόπο η ιδεολογία επηρέασε τον τρόπο συμμετοχής των γυναικών στον πόλεμο. Έτσι για παράδειγμα, σε μια τέτοια μελέτη για το ένοπλο «γυναικείο απόσπασμα» της εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης FRELIMO στη Μοζαμβίκη, ο Harry West υποστήριξε ότι ο ιδεολογικός λόγος της οργάνωσης διαμόρφωσε τον τρόπο με τον οποίο οι νεαρές πολεμίστριες βίωσαν τον πόλεμο επειδή ενδυνάμωσε αυτές τις νέες γυναίκες μέσα από την κατασκευή νέων

⁹¹Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα Χρόνια, Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1977, σ 55.

⁹²Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, 1994, σσ. 140-141, 293-297.

Κατά τον Φίλιππο Ηλιού, η στράτευση των νέων στην Αντίσταση υπήρξε μια διαδικασία πολλαπλά σηματοδοτούμενη: αφενός σήμαινε ενεργοποίησή τους σε μια εποχή που το καθεστώς επεδίωκε την πλήρη παθητικοποίησή τους και υποταγή, αφετέρου επέσυρε την εμπλοκή τους στο πολιτικό. Κατά τον Α. Ελεφάντη: «Οι άνθρωποι του αγώνα αλλιώς έμπαιναν σε αυτόν και αλλιώς βγήκαν από αυτόν. Κάτι μεγάλο άλλαξε στην σκέψη, στην ιδεολογία, στην στάση, άρα και στην γλώσσα. Τι ήταν αυτό; Μα απλούστατα από μη αριστεροί, έγιναν αριστεροί» (Α. Ελεφάντης, «Η γλώσσα του αγώνα», περ. Ο Πολίτης, τχ 105, Νοέμβριος 2002, σ. 27).

ρόλων και ταυτοτήτων⁹³. Εξάλλου η ιδεολογία αποτείνεται στο κοινωνικό υποκείμενο, με σκοπό να το πείσει ότι ευσταθούν οι περί κοινωνίας ερμηνείες της, ώστε να ενεργήσει σύμφωνα με τα κελεύσματα και τους οραματισμούς της⁹⁴.

Βέβαια η ακραία φυσική και ψυχική προσπάθεια, που εξυπνοεί η πολεμική αναμέτρηση, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τον Εμφύλιο, προϋποθέτει, μεταξύ των άλλων και ψυχικές διεργασίες ικανές να θέσουν σε κίνηση και να βαστάζουν μια τέτοια δυναμική. Προνομιακό πεδίο αυτών των διεργασιών αποτελούν οι φαντασιώσεις, που μορφοποιούν με τρόπο ψυχικά αποτελεσματικό τα πραγματολογικά, πολιτικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά στοιχεία του περιβάλλοντος, με τρόπο που εμπλέκει σε βάθος τη ζώσα υποκειμενικότητα και σηματοδοτεί, νοσηματοδοτεί και επενδύει ψυχικά τη πρακτική των ιστορικών προσώπων και δραστών. Με άλλα λόγια, για να κινηθούν οι ιστορικές διαδικασίες απαιτείται από την πλευρά του ανθρώπινου στοιχείου, να σχηματισθούν και να κατακτήσουν την ψυχή και ορισμένες φαντασιώσεις⁹⁵.

Ελάχιστες γυναίκες κατατάχθηκαν στην αρχή στον Δημοκρατικό Στρατό έπειτα από κομματική εντολή, καθώς οι κομματικές άδειες στην αρχή παρέχονταν ευκολότερα στους άνδρες⁹⁶. Σύμφωνα με τις παραδοσιακές αντιλήψεις, οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις πολεμικές επιχειρήσεις και στη χρήση

⁹³ West Harry, "Girls with Guns: Narrating the Experience of War of FRELIMO's 'Female Detachment'", *Anthropological Quarterly*, 73 (4), 2000, σσ. 180-194.

⁹⁴ Λέκκας Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011, σσ. 57-58.

⁹⁵ Σιδέρης Νίκος, *Το εμφύλιο πνεύμα: Εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα από το Εμφύλιο Δράμα*, *Δοκιμές*, 6/1997, σ. 53.

⁹⁶ *Εμφύλιος Πόλεμος από την Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946*, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγγος, Γρηγόρης Ψαλλίδα, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002, ό.π, σσ. 127 – 128.

όπλου⁹⁷. Οι εθελόντριες γυναίκες κατέφευγαν στο βουνό είτε από πολιτική / ιδεολογική επιλογή, είτε ως επιλογή σωτηρίας, καθώς όσες ζούσαν σε συνθήκες αρχικά ημιπαρανομίας, διώκονταν για την προγενέστερη αντιστασιακή τους δράση και ελλόχευε ο κίνδυνος της σύλληψης και στη συνέχεια της φυλάκισης ή της εξορίας τους, της παραπομπής σε Έκτακτο Στρατοδικείο και της καταδίκης σε θάνατο⁹⁸. Η Μαρία Μπέικου σε ερώτηση που της έγινε, πως άφησε την Αθήνα και πήγε στο βουνό, ως φοιτήτρια της Ιατρικής, αναφέρει: «...αναγκάστηκα να βγω στο βουνό γιατί με κυνήγησαν επειδή πολέμησα για την ελευθερία της πατρίδας μου... Τώρα αμύνομαι. Αν έμενα θα με είχαν πιάσει...»⁹⁹.

Η δράση των παρακρατικών ομάδων σε πανελλαδική κλίμακα και η συμμετοχή σ' αυτές των συνεργατών του κατακτητή των Ταγμάτων Ασφαλείας και αργότερα της διοίκησης του Εθνικού Στρατού και η απροθυμία του επίσημου κράτους να θέσει υπό έλεγχο την αυθαίρετη δράση τους εις βάρος των αριστερών¹⁰⁰, αναγνωρίζεται και από τους αντιπάλους του ΕΑΜ όπως από τον Αβέρωφ Τοσίτσα: «...είναι αναμφισβήτητο ότι όσοι είχαν συμμετάσχει στον ΕΛΑΣ ήταν τότε το αντικείμενο πολλών διώξεων νομίμων ή παρανόμων, δικαιολογημένων ή όχι. Οι διώξεις γίνονταν συχνά από πρόσωπα από ιδιωτικές οργανώσεις»¹⁰¹. Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Αλληλεγγύης, το Μάρτη του 1946 υπήρχαν 166 συμμαορίες σε όλη την Ελλάδα. Δρούσαν στο τοπικό επίπεδο

⁹⁷ Βερβενιώτη Τασούλα, *Διπλό Βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, ό.π. σσ. 153 – 159.

⁹⁸ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού, Η τολμηρότερη Ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου, 1946 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σ. 125.

⁹⁹ Μπέικου Μαρία, *Αφού με ρωτάτε να θυμηθώ...*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σ. 80.

¹⁰⁰ Μπουσχόταν Βαν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 144.

¹⁰¹ Αβέρωφ - Τοσίτσας, *«Φωτιά και Τσεκούρι», Ελλάς 1946 – 1949, και τα προηγούμενα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1974, σ. 167.

και τα άμεσα κίνητρά τους ήταν κυρίως η εκδίκηση, η τρομοκρατία και το πλιάτσικο¹⁰².

Παράλληλα αρκετές παντρεμένες γυναίκες προσχώρησαν στο Δημοκρατικό Στρατό, είτε ακολουθώντας τους άνδρες συγγενείς ή συζύγους τους, είτε στρατολογήθηκαν εθελοντικά μετά τη σύλληψη ή τη δολοφονία των ανδρών τους¹⁰³. Είναι παραδεκτό πως, σε πολλές περιπτώσεις, η στάση των γυναικών απέναντι στα πράγματα ετεροκαθορίζεται από τη στάση που κράτησαν προσφιλή τους πρόσωπα, και κυρίως τα αρσενικά μέλη της οικογένειας (πατέρας, αδελφός ή ο σύζυγος). Ένας κοινός τύπος σε γυναικείες μαρτυρίες είναι η ανάμνηση αγαπημένων -συγγενικών ή φιλικών – προσώπων που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την ζωή των ίδιων.

Συγχρόνως προς την κατεύθυνση της εθελοντικής κατάταξης των γυναικών, καταλυτικός παράγοντας ήταν το συνολικότερο κλίμα ενθουσιασμού που επικράτησε πιθανόν μετά τις πρώτες επιτυχίες του Δημοκρατικού Στρατού: «..τα παιδιά πήγαιναν μόνα τους, τα παιδιά ήταν τρελά, μήπως ξέραν γιατί πάνε; Ερχόταν οι αντάρτες με όργανα, χορεύανε στην πλατεία ανταρτοπούλες. Έτσι ξεσηκωνόσουν...»¹⁰⁴, «...η ατμόσφαιρα ήταν πολύ γιορταστική στο τέλος τραγουδήσαμε, χορέψαμε. Μέσα στον ενθουσιασμό είχαμε καινούργιες κατατάξεις γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό που είχαν έρθει να παρακολουθήσουν...»¹⁰⁵. Σύμβουλος επηρεασμού κατάταξης των γυναικών του ΔΣΕ αποτέλεσε πιθανόν και η δημοσίευση φωτογραφιών με γυναίκες στα όπλα, βγαλμένες από τον

¹⁰²Ζιάγκος Ν. *Νέες Σελίδες από τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945 – 1949*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα, 1986, σ. 100.

¹⁰³ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π., σ. 128.

¹⁰⁴Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 168.

¹⁰⁵Βλάση – Θεοδωρικάκου Αλεξάνδρα, *Οι μνήμες μένουν ζωντανές, οι αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του Δ.Σ.Ε.*, έκδ. Εντός, Αθήνα, 1997, σ. 80,.

φωτογράφο του βουνού Σπύρο Μελετζή, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν από κομματικές εφημερίδες και εκδόσεις της εποχής από την Αριστερά.

Η επιστράτευση γυναικών

Η επιστράτευση των νεαρών γυναικών (αλλά και ανδρών), είναι ένα σύνθετο και φορτισμένο ζήτημα. Η καθυστερημένη απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ για ένοπλη μορφή πάλης, παρά την ύπαρξη ομάδων ένοπλων καταδιωκόμενων στα ορεινά, είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί πολύτιμος χρόνος στην ανάπτυξη του ΔΣΕ ενώ έδωσε τη δυνατότητα στον Εθνικό Στρατό να οργανωθεί και να ενισχυθεί με τη βρετανική και την αμερικανική υποστήριξη. Το πρόβλημα των εφεδρειών επιτάθηκε όμως με την αναγκαστική μετακίνηση 700.000 ανθρώπων από τα ορεινά στις πόλεις, γεγονός που στέρησε τον ΔΣΕ από πηγές εφοδιασμού και πληροφόρησης. Η μερική εγκατάλειψη της αντάρτικης τακτικής και η ρήξη Τίτο-Στάλιν συνέτειναν στο να χάσει ο ΔΣΕ το μηχανισμό στήριξης και ενότητας των δυνάμεών του, ενώ το κλείσιμο των συνόρων, δύο μήνες πριν από την κατάρρευση, απλώς επιτάχυνε το αναπόφευκτο. Οι απώλειες όμως στη διάρκεια των μαχών, σε συνδυασμό με τις συλλήψεις, τον εκπατρισμό και τις εξορίες των αριστερών στις πόλεις, οδήγησαν στην έλλειψη έμπυχου υλικού. Σε αυτό το πλαίσιο η διοίκηση του ΔΣΕ αναγκάστηκε να διατάξει τη στρατολόγηση γυναικών.

Σε πρώτη φάση οι υπεύθυνοι των αντάρτικων ομάδων στη διαδικασία της επιστράτευσης λειτουργούσαν με βάση το κριτήριο των οικογενειακών δεσμεύσεων, δηλαδή απέφευγαν να επιστρατεύσουν τις γυναίκες που είχαν πολλές οικογενειακές υποχρεώσεις. Στη συνέχεια όμως έγιναν λιγότερο ελαστικοί ως προς αυτό¹⁰⁶.

Στην πρώτη φάση του αντάρτικου στο δίλημμα «κόμμα ή οικογένεια» οι περισσότεροι υποψήφιοι αντάρτες επέλεξαν το κόμμα, παρ' όλη την επίπτωση που είχε η συμμετοχή τους στην οικογένεια. Όταν

¹⁰⁶ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 179.

ο Δημοκρατικός Στρατός έφτασε στην υποχρεωτική επιστράτευση σε αντάλλαγμα πρότεινε να υποκαθιστά τον ρόλο της οικογένειας. Το επιχείρημα στην πορεία όμως φαίνεται ότι δεν έπεισε με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν συγκρούσεις ηγεσίας και κινήματος και πολλοί αγωνιστές να αιτούνται την επιστροφή στα χωριά τους και στην οικογένειά τους¹⁰⁷. Όσο όμως η σύγκρουση οξυνόταν τα περιθώρια στένευαν. Έτσι η Προσωρινή Κυβέρνηση με Νόμο αρ. 9 (10/3/1948) θεωρούσε τη λιποταξία «κακούργημα» και η ποινή ήταν θάνατος. Αργότερα (Νόμος 19, 3/1/1949) θεωρείται κακούργημα ακόμη και η παρακίνηση σε λιποταξία. Την Άνοιξη του 1949 ο Πολιτικός Επίτροπος του Γ.Α. δήλωσε ότι οι λιποταξίες θα αντιμετωπιστούν «με την αγιαστούρα μα και με σκληρά μέτρα γιατί είμαστε λαϊκός στρατός και καθένας που προδίδει πρέπει να πληρώνει¹⁰⁸. Το ΚΚΕ υπολογίζει ότι, τον Αύγουστο του 1946, οι ένοπλες ομάδες συγκεντρώνουν, σε όλη την Ελλάδα, 4.000 αντάρτες και θεωρεί ότι «για να εκπληρώσει ο αντάρτικος αγώνας αποτελεσματικά τους σκοπούς, πρέπει να ενισχυθούν και να αυξησει ο αριθμός των ανταρτών. Η προοπτική μας είναι να ανεβούν σε 15-20.000 πολεμιστές».

Ο Κυβερνητικός στρατός ελέγχοντας τις μεγάλες πόλεις και τις γύρω περιοχές τους είχε ανθρώπινες εφεδρείες και επιπλέον είχε αμέριστη

¹⁰⁷ Βάν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 179.

¹⁰⁸ Μπαρτζιώτας Βασίλειος, *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1982, σ. 75.

Ο Φίλιππος Ηλιού βέβαια παρατηρεί, « ότι στα κείμενα των αποφάσεων της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. παντού είναι παρούσα η λενινιστική παράδοση, εκτός από ένα οργανικό, όπως το λέει στοιχείο: «τη διαθεσιμότητα των μαζών», την οποία σε κανένα απ' αυτά τα κείμενα δεν βρήκε να λαμβάνεται υπόψη και να εξετάζεται αν ένας κόσμος που μόλις έβγαινε από έναν καταστρεπτικό πόλεμο και που επιπλέον, διωκόταν για τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ, αν αυτός ο κόσμος ήταν ποτέ δυνατό να ξαναφύγει για τα βουνά.» (Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, οκτώ ομιλίες, ό.π., σ. 28).

βοήθεια σε πολεμικά μέσα από Αγγλία και Η.Π.Α¹⁰⁹, εν αντιθέσει με τον Δημοκρατικό Στρατό που δεν είχε την συμπαράσταση της Ε.Σ.Σ.Δ., παρά μόνο της Γιουγκοσλαβίας. Ο συσχετισμός των δυνάμεων ήταν υπέρ του κυβερνητικού 10 προς 1 σε στρατιώτες και 100 προς 1 σε πολεμικά μέσα. Στη Βουλή τον Ιανουάριο του 1948 ο Γιώργος Παπανδρέου υπέδειξε στην κυβέρνηση, ότι έπρεπε: «..να ενισχύσει το Στρατό εις 200.000 και να εξοπλίσει τα χωριά, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο αφ' ενός μεν οι συμμορίται θα εστερούντο της βίαιας στρατολογίας καθ' όσον εκ των 25.000 συμμοριτών οι 15.000 είναι βίαιας στρατολογίας»¹¹⁰.

Από την 4^η ολομέλεια της 28^{ης} και 29/07/1948 και από την 5^η ολομέλεια της 30 και 31/01/1949 φαίνεται η σημασία που έδινε το ΚΚΕ στη συμβολή της μαχήτριας: «...πιο θαρραλέα να τραβήξουμε γυναίκες στα μάχιμα τμήματα ...αποτελούν μέσα στα τμήματα παράγοντα πειθαρχίας και υπόδειγμα πολεμικής επίδοσης... Η γυναίκα έγινε στοιχείο και ανεκτίμητος παράγοντας στη ζωή και στη δράση του Δ.Σ.Ε.»¹¹¹.

Εξίσου μεγάλη σημασία δίνεται από την καθοδήγηση στο ζήτημα της στρατολόγησης των γυναικών, όπως φαίνεται από την αρθρογραφία της αντίστοιχης περιόδου στα έντυπα του ΔΣΕ. «Η μάχη του Γράμμου έδειξε περισσότερο από κάθε άλλη φορά ότι οι εφεδρείες αποφασίζουν για το γρηγορότερο ή αργότερο ερχομό της Νίκης... Σ' αυτές τις εφεδρείες... ένα μεγάλο κομμάτι πρέπει να είναι γυναίκες... μέσα στο γενικό πλάνο στρατολογίας να γίνει και ειδικό για τη στρατολογία γυναικών»¹¹². Τον Οκτώβρη του 1948 στα πλαίσια της άμιλλας μεταξύ των μονάδων που

¹⁰⁹Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού. Η τολμηρότερη ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σσ. 176 – 177.

¹¹⁰ Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π., σ. 176.

¹¹¹ Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού* ό.π., σσ 65 – 66.

¹¹²Ζαχαριάδη Ρούλα, «Η γυναίκα στη μάχη του Γράμμου», περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός* τ.9, Σεπτέμβριος 1948, ΑΣΚΙ, σ.3.

προκήρυξε το Γ.Α. του Δημοκρατικού Στρατού, για την επέτειο των δύο χρόνων από την ίδρυσή του, μεταξύ των άλλων στόχων ήταν και η στρατολογία νέων μαχητών και μαχητριών¹¹³.«...ρωτώ τον διοικητή του τάγματος: Τι γυρεύει εδώ αυτή η μικρούλα; Εκείνος μου απάντησε: Μην ξεχνάς ότι υπάρχει άμιλλα ποιος θα επιστρατεύσει περισσότερους»¹¹⁴ Η κυβερνητική πλευρά είχε εντοπίσει και μια άλλη αιτία επιδίωξης και επιστράτευσης των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό: «Είχαν φανατισμό, πολεμούσαν καλά και η υποδειγματική τους διαγωγή, κέντριζε και την μαχητικότητα και το πείσμα των ανδρών που πολεμούσαν κοντά τους»¹¹⁵.

Στελέχη του Δημοκρατικού Στρατού, μέσα από την βιβλιογραφία φαίνεται να την θεωρούν απαραίτητη. Κατά τον Κώστα Γκριτσώνα, Πολιτικό Καθοδηγητή του Δημοκρατικού Στρατού: «...ποια επιστράτευση δεν είναι αναγκαστική; Η στράτευση στον τακτικό στρατό δεν είναι υποχρεωτική; Όποιος αρνηθεί να καταταγεί στο στρατό δεν τιμωρείται με νόμο; Τι ήταν άραγε προτιμότερο, πιο ηθικό και πιο αναγκαίο για τις γυναίκες; Να επιστρατεύσει όσες απ' αυτές μπόρεσε ή να τις αφήσει στο έλεος των παρακρατικών και κρατικών οργάνων για να τις βασανίζουν ή να τις βιάζουν;» Την ίδια περίπου άποψη εκφράζει και ο Βασίλης Μπαρτζιώτας, Πολιτικός Επίτροπος του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ.: «...μερικοί μας κατηγορούν γιατί χρησιμοποιήσαμε τις γυναίκες στο ΔΣΕ. Η απάντησή μας είναι, το κίνημα να χρησιμοποιήσει γυναίκες. Αυτό κάναμε και εμείς, ιδιαίτερα στα χρόνια 1947 – 1949 έπειτα από το άδειασμα των χωριών από την κυβέρνηση της Αθήνας...»¹¹⁶.

¹¹³Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π., σ. 150.

¹¹⁴ Γιατρουδάκης Στέλιος, *Η σκιά του χθες*, εκδ. Κ. Κοροντζή, Αθήνα, 1993, σ. 211.

¹¹⁵ Αβέρωφ – Τσοσίτσας Ευάγγελος, *Φωτιά και τσεκούρι, Ελλάς 1946-1949 και τα προηγμένα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1974, σ. 276.

¹¹⁶ Μπαρτζιώτας Βασίλειος, *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, ό.π., σ. 77.

Ο Γιατρουδάκης όμως κατανοεί την αναγκαιότητα, αλλά και την δυσκολία της επιστράτευσης: «...η προσφορά των επιστρατευμένων δεν ήταν ουσιαστική, ενώ η βιαία στρατολόγηση τροφοδοτούσε την προπαγάνδα του αντιπάλου. Μήπως αλήθεια μπορούσαμε ν' αποφύγουμε την επιλογή της υποχρεωτικής στρατολογίας; Οι αγώνες απαιτούσαν ανθρώπους και μάλιστα πολλούς, που θα τους βρίσκαμε;»¹¹⁷.

Ο Δημοκρατικός Στρατός κατηγορήθηκε για την βίαιη επιστράτευση. Η Κυρία Ζανατρίς, αναφέρει σχετικά: «...υπολόγισαν σ' έναν αξιόλογο και δυναμικό πληθυσμό... τους χωρικούς: Έτσι πίστευαν. Όταν όμως τους χρειαστήκανε, δεν βρήκανε την προθυμία ή την υποταγή που φανταζότανε. Χρειάστηκε να τους «στρατολογήσουν βιαίως»... Έτσι, τα γυναικόπαιδα μπήκαν άθελά τους στις τάξεις του Δ.Σ... όλοι οι «δικαίως στρατολογηθέντες» ξέφυγαν στην πρώτη ευκαιρία και αυτό βοήθησε πολύ τον αγώνα του Εθνικού Στρατού για την συντριβή του «συμμοριτισμού»¹¹⁸.

Οι περισσότερες γυναίκες αντιτάχτηκαν στην επιστράτευση κυρίως γιατί δεν ήθελαν να αποχωριστούν τα παιδιά τους, τις οικογένειές τους και να φέρουν όπλο και όχι επειδή αρνούνταν να υποστηρίξουν τον αγώνα του ΔΣΕ ή φοβούνταν τη συναναστροφή με το αντρικό φύλο. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Παρασκευής¹¹⁹: «Λέει: «επιστρατεύεσαι». «Τα παιδιά τι τα κάνω;» τον λέω. «Τα παιδιά να τα αφήσεις στη μάνα σου, στον πατέρα σου».(...) «Έχω τον άντρα μου, πολεμάει», λέω, «δεν μπορώ, εγώ να πάνω», τον λέω. Έ, βάλ' το, δώσ' το, «τα καημένα τα κορίτσια», δεν μπόρεσαν να βγάλουν κανένα κορίτσι εκείνο το βράδυ. [Μια άλλη φορά] βγαίνει μια: «φευγάτε από δω», λέει σαν άρπαξε το ξύλο, «σκοτώθηκαν τα παιδιά μας και θα δώσω και τα κορίτσια;» λέει».

¹¹⁷ Γιατρουδάκης Στέλιος, *Η σκιά του χθες*, ό.π., σσ. 207 – 208.

¹¹⁸ Κυρία Ζανατρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952, σ. 9.

¹¹⁹ Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 185.

Οι γυναίκες που επιστρατεύτηκαν κατά το 1948 στο Γράμμο συνέβαλλαν στις βοηθητικές υπηρεσίες του ΔΣΕ. Οι δραστηριότητές τους ήταν: κατασκευή χαρακωμάτων, πλύσιμο, μαγείρεμα, σκούπισμα καταλυμάτων των ανταρτών. Σημαντική ήταν η προσφορά τους στη μεταφορά των τραυματιών από την πρώτη γραμμή της μάχης στην Αλβανία. Η μετακίνηση γινόταν με τα πόδια, σε αντίξοες συνθήκες.

Μια αντάρτισσα στη μαρτυρία της γράφει για τη στρατολογία που τμήματα του ΔΣΕ έκαναν στη Νάουσα τον Ιανουάριο του 1949:

«Αφού καταλάβαμε την πόλη, πήραμε εντολή να επιστρατεύσουμε όσους περισσότερους μπορούσαμε, κυρίως νέους. Αρκετοί μας ακολούθησαν με τη θέλησή τους, πολλούς όμως τους πήραμε με το ζόρι, μας ακολούθησαν από φόβο, απροετοίμαστοι, ελαφρά ντυμένοι, χωρίς να πάρουν τίποτα μαζί τους και ήταν χειμώνας. (...) Από την πρώτη στιγμή που πήραμε εντολή να επιστρατεύσουμε, το θεώρησα έγκλημα να υποχρεώνεις να ταλαιπωρούνται, να κινδυνεύουν, να σκοτώνονται χωρίς να πιστεύουν σε τίποτα»¹²⁰.

Οι επιστρατευμένες μαχήτριες προέρχονταν από χωριά που βρίσκονταν στην ακτίνα δράσης του Δημοκρατικού Στρατού ή από πόλεις που καταλάμβανε για μερικές μέρες. Σε μια πρώτη φάση παρατηρείται η πρακτική να αφήνουν να φεύγουν όσες κοπέλες στρατολογούσαν και οι οικογένειές τους δεν ήταν θετικά διακείμενες ή είχαν σωματικό πρόβλημα ή δεν έδειχναν κανένα σημάδι αφομοίωσης. Στις αρχές του 1948, που το πρόβλημα των εφεδρειών έμπαινε επιτακτικά στο Δημοκρατικό στρατό, δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Προσωρινής Κυβέρνησης (20/2/48) ο Νόμος αρ. 7 (Στρατιωτική Διάταξη), άρθρο 3: « Ο Υπουργός Στρατιωτικών

¹²⁰ Ταμία-Τζεφρώνη Χρυσούλα , *Μια αντάρτισσα από τα Πιέρια., Μαρτυρίες από τη διαδρομή μου*, Αθήνα, 2000, σσ. 58-59. Πρβλ. Λαζαρίδου Μαργαρίτα , *Πόλεμος και αίμα. Ταξίδι στο παρελθόν – Ταξίδι στον πόνο*, Αθήνα, χ.χ., σσ. 165-169.

μπορεί να καλέσει με διάταγμα και ορισμένες ηλικίες γυναικών. Η κάθε επιστρατευμένη γυναίκα μπορεί να κάνει μάχιμη υπηρεσία μόνο αν τολμήσει η ίδια»¹²¹.

Όλα τα παραπάνω εκτιμήθηκαν από την ηγεσία του Δημοκρατικού Στρατού και προφανώς μέσα στη λαίλαπα του πολέμου προσμέτρησαν στην αναγκαιότητα της επιστράτευσής τους. Ο καθένας μπορεί να αντιληφθεί το πόσο δυσδιάκριτα ήταν τα όρια της συμμετοχής της εθελοντικής ή της αναγκαιότητας των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό. Εξάλλου η πλειονότητα των γυναικών ήταν αγρότισσες αγράμματες και η ταυτότητα της αντάρτισσας προέκυψε εκ των υστέρων.

¹²¹ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π., σ. 46.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

«Η ΑΣΤΙΚΗ & ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ

ΡΗΤΟΡΙΚΗ»



«...για ποια να πρωτογράψεις; Σε ποιόν απ' όλους τους ηρωισμούς να αναφερθείς; Να πεις για την Ευανθία και ν' αφήσεις τη Θεανώ; Να μιλήσεις για τις ξεχωριστές φυσιογνωμίες και να σωπάσεις τις χιλιάδες ανώνυμες σιωπηλές, αφανείς ηρώισσες;»¹²².

«... οι γυναίκες που θεληματικά ή άθελα ακόμα, βρεθήκαν μπλεγμένες στα δίχτυα του συμμοριτισμού, μεταλλάχθηκαν πολύ γρήγορα σε αληθινές μαινάδες, ύαινες, γεμάτες ερωτισμό, πάθος και κακία...»¹²³.

¹²²Κώστας Γκριτζώνας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού στρατού*, όπ., σ. 54.

¹²³ Έγραφε στο Έθνος ο δημοσιογράφος, Αλ. Πωπ, τον Σεπτέμβρη του '48.

Το κράτος της εθνικοφροσύνης



η ρητορική του

«..ως προς δε την εκτέλεσιν των νέων της τούτων καθηκόντων, η Ελληνίς οφείλει να έχει πάντοτε υπόψη ότι η ανάμιξις της εις τα κοινά δεν πρέπει, ούτε δύναται, να θέσει εις ήσσονα μοίραν τα ιερά οικογενειακά της καθήκοντα, τα οποία θα έχουν πάντοτε την πρωταρχική θέσιν, σύμφωνας προς τας Ελληνικάς παραδόσεις και αρχάς...»¹²⁴.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο του αστικού κράτους συγκροτείται στα πλαίσια της εθνικοφροσύνης βάση της οποίας, αποτελεί ο ακραίος αντικομμουνισμός που εκφράζεται σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο αποκλείοντας μέρος του ενεργού πληθυσμού και κατατάσσοντας το στην κατηγορία του «ξένου» προς τα «εθνικά ιδανικά» του «εχθρού του έθνους». Πρόκειται για την ιδεολογία πάνω στην οποία θα στηριχθεί η μεταπολεμική «αναγέννηση» του αστικού κόσμου.

Αναφορικά με την σταθεροποίηση των μεταπολεμικών πολιτικών σχέσεων καθοριστικό ρόλο έπαιξε η διαδικασία αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας, ζήτημα το οποίο αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας ως προς τη σταθεροποίηση των αστικών πολιτικών σχέσεων. Η εδραίωση των σχέσεων αυτών προϋπέθετε και την ιδεολογική αποδυνάμωση του αντιπάλου που είχε βρεθεί μετά τον πόλεμο σε μια ιδιαίτερα ευνοϊκή, ως προς το πεδίο αυτό, συγκυρία. Αν εξαιρέσει κανείς την εξ αποστάσεως ενεργοποίηση των κυβερνήσεων της Μέσης Ανατολής

¹²⁴ Τσαλδάρη Π. Λίνα, *Εθνικά Κοινωνικά Πολιτικά Προσπάθειαι*, τ. Α, *Το παιδί και η γυναίκα*, Αθήνα, 1962, σ.49.

διαμέσου των Βρετανών, ο παραδοσιακός πολιτικός κόσμος είχε να επιδείξει ως ενεργό παράγοντα στην κατοχική Ελλάδα τον ελάχιστα αποδεκτό από το σύνολο του αστικού πολιτικού κόσμου Ζέρβα, την ΕΚΚΑ του Ψαρρού και του Καρτάλη, καθώς και μια σειρά μικρών οργανώσεων με ακραιφνή αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, η αντιστασιακή αξιοπιστία των οποίων εξαντλούνταν στο δίλημμα αν ο κομμουνισμός ήταν περισσότερο επικίνδυνος από την γερμανική κατοχή ή όχι.

Δεδομένου ότι η εθνική ιδεολογία ήταν ο κατεξοχήν μηχανισμός πρόσδεσης των μαζών στις αστικές πολιτικές λύσεις, αλλά και καθοριστικός παράγοντας για την πολιτική συμπεριφορά των μικροαστικών στρωμάτων, το πρόβλημα έτεινε να γίνει ανυπέρβλητο για τον αστικό κόσμο. Το μόνο που είχε να επιδείξει ήταν ένας φραστικός εθνικισμός. Στη βάση αυτών των δεδομένων, το εγχείρημα αναπαραγωγής της μεταπολεμικής κυρίαρχης ιδεολογίας ήταν εξαιρετικά σύνθετο και μόνο μια ιδιαίτερη ευνοϊκή ιστορική συγκυρία θα μπορούσε να καταστήσει αποτελεσματική την αναπαραγωγή αυτή. Με άλλα λόγια, έπρεπε να ανοικοδομηθεί ιδεολογικά ο κόσμος της εθνικοφροσύνης που του αντιστοιχούσε ένα κράτος το οποίο θα απέκλειε από τον εθνικό κορμό τη μερίδα εκείνη των πολιτών που πρότασσαν διεθνιστικά ενδιαφέροντα, «υποκινούνταν» από ξένες δυνάμεις, ήταν με άλλα λόγια οι «εαμοβούλγαροι».

Στην ουσία, ο ιστορικός παράγοντας που κατέστησε δυνατή την ανασυγκρότηση της αστικής ιδεολογίας ήταν τα Δεκεμβριανά. Έδωσε την δυνατότητα να επανακάμψει ο προπολεμικός αντικομμουνισμός. Προκειμένου να καλλιεργηθεί στις μάζες το αίσθημα της απειλής από την Αριστερά και τους εξωτερικούς εχθρούς, φιλομοναρχικές εφημερίδες διατυμπάνιζαν την «ομηρία» και τις ακρότητες που είχαν λάβει χώρα στα Δεκεμβριανά στη βάση της λογικής της αντεκδίκησης των κομμουνιστών

έναντι του εθνικόφρονος ελληνικού λαού. Συν τοις άλλοις, μετά τα Δεκεμβριανά, το κοινωνικό στρατόπεδο της Δεξιάς ομογενοποιήθηκε πλήρως, οι δωσίλογοι αναβαπτίστηκαν και ο κόσμος της εθnikοφροσύνης συστρατεύθηκε στον αντικομμουνιστικό αγώνα¹²⁵. Όπως το έθεσε ο Γ. Παπανδρέου σε ομιλία στην μεταπολεμική Βουλή, το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα δεν ήταν μια επαναστατική δύναμη που θα απαιτούσε σεβασμό αλλά μια αντεθνική πολιτική οργάνωση¹²⁶. Σύμφωνα με τον Κ. Τσαλδάρη, η Ελλάδα βρισκόταν υπό τον έλεγχο «μιας οργάνωσης τόσο βάρβαρης και άγριας που οι τρομοκράτες της κατάφευγαν στην πρακτική της δολοφονίας ανθρώπων με δαγκώματα».

Σε αυτό το επίπεδο, και προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο των εθνικιστικών ζευγμάτων, του τύπου «εθνικές» και «αντεθνικές» δυνάμεις, κομμουνιστές και εθνικόφρονες, ο Ζαχαριάδης επέλεξε να κινηθεί στα όρια της επιχειρηματολογίας των αντιπάλων του, να καταδείξει την αναξιπιστία τους και να αποδείξει την προσήλωση του κόμματος στα εθνικά ιδεώδη. Γι' αυτό στο 7^ο συνέδριο του ΚΚΕ το 1945, αποφασίστηκε να περιοριστεί στο έπακρο η πάγια κομμουνιστική επιχειρηματολογία περί διεθνιστικής αλληλεγγύης και βαλκανικής συνεργασίας¹²⁷. Η επιλογή πρόταξης του «εθνικού» διευκόλυνε την αλλοίωση του πραγματικού περιεχομένου του πολιτικού αγώνα, και υπέβαλε την ελληνική Αριστερά στην κατηγορία του συμμοριτισμού.

Η κυβερνητική παράταξη είχε να αντιμετωπίσει μεγάλο αριθμό γυναικών πολιτικών αντιπάλων, είτε στο πεδίο της μάχης, είτε στις αίθουσες των έκτακτων στρατοδικείων. Αντιδρώντας στην ανατρεπτική για τα παραδεδεγμένα πολιτικά ήθη της εθnikοφροσύνης, η μαζική

¹²⁵ Λυμπεράτος Π. Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σσ.317-320.

¹²⁶ Λυμπεράτος Π. Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ.335.

¹²⁷ Λυμπεράτος Π. Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ.324.

παρουσία γυναικών στις τάξεις της Αριστεράς, το κράτος επιδίωξε να κάμψει με διάφορους τρόπους την αγωνιστικότητά τους, με σωματική και ψυχολογική βία. Διαφορετικές μέθοδοι επιστρατεύτηκαν για να γκρεμιστεί η εικόνα της αγωνίστριας. Όλες είχαν κοινό παρονομαστή, την προσβλητικού χαρακτήρα, υπογράμμιση της γυναικείας διαφορετικότητας. Από την εποχή της παρισινής Κομμούνας, οι γυναίκες του εγχωρίου αντιπάλου κατηγορούνται από τα επίσημα χείλη ως πόρνες διψασμένες για αίμα και λυσσασμένες για έρωτα.¹²⁸ Οι «συμμορίτισσες», την εποχή του Εμφυλίου ήταν η πέτρα του σκανδάλου για την κρατούσα τάξη. Η ίδια η συμμετοχή των νεαρών κοριτσιών εμφανιζόταν ως μια ανατροπή των ιδανικών της παρθενίας, της θρησκείας και της οικογένειας.¹²⁹ Έχουμε πιθανόν μια ηθική, βάσει της οποίας υπαγορεύονται κοινωνικά προσδοκώμενες αντιδράσεις και στάσεις.

«...η Ελληνίς πρέπει απεναντίας να πρωτοστατήσει εις την κατοχύρωσιν των ιερών δικαιωμάτων της και των δικαιωμάτων της οικογένειας, αποκτώντας πλήρη συναίσθησιν της εν τη πολιτεία θέσεώς της...».

Αν η παρουσία των γυναικών στα όπλα φάνηκε στην Αριστερά ως μια απαραίτητη εξέλιξη των απαιτήσεων του πολέμου η οποία διαμόρφωσε κάποια νέα κοινωνικά δεδομένα, για το αστικό κράτος αποτελούσε το κατάλληλο υλικό για να ενισχύσει την θέση του



¹²⁸ [http:// www.iospress.gr/ios1996/iow19960310a.htm](http://www.iospress.gr/ios1996/iow19960310a.htm), *Η γυναίκα στην Πολεμική Προπαγάνδα*.

¹²⁹ Αβδελά Ε. και Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, εκδ.Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σσ. 131-140.

όσον αφορά τα εθνικιστικά ιδεώδη. Στο πλαίσιο αυτό δημοσίευε κατ' εξακολούθηση φωτογραφίες εξαθλιωμένων γυναικών – μαχητριών με τέτοιο τρόπο σαν να επιζητούσε να κάνει σε όλους εμφανές ότι έπρεπε να «πληρώσουν» το αντίτιμο για την απόρριψη των παραδοσιακών προτύπων¹³⁰.

Κυρία Ζανατρίς, γράφει: «...όλα τα κορίτσια πιστεύω πως με τη βία στρατολογήθηκαν. Όσες δηλώνουν πως πήγαν «θεληματικά» το λένε από φόβο και για να εμπνεύσουν την εμπιστοσύνη και να κατορθώσουν να αποκτήσουν αξιώματα καλυτερεύοντας την τύχη τους...»¹³¹. Δημοσίευμα στην εφημερίδα «Εφημερίς Χ των Χιτών» με ημερομηνία κυκλοφορίας 7 Νοεμβρίου 1949, και με τίτλο του άρθρου «Στα νύχια του Σλανοκομμουνισμού, Εξομολόγησις μιας Συμμοριτίσσας», αποτελεί ένα δείγμα ίσως του όλου κλίματος περί της εικόνας της μαχήτριας του Δ.Σ.Ε. Οι αντάρτισσες του ΔΣΕ κατηγορούνταν ως γυναίκες «ελευθέρων ηθών» από τους αντιπάλους τους¹³².

«...κάθε βράδυ στα καλύβια γίνονται ακατανόμαστα όργια εις βάρος αγνών παρθένων παρμένων από την αγκαλιά των γονέων τους. Αγνές Ελληνοπούλες βιάζονται η μία κατόπιν της άλλης κατώτερα στελέχη που εφαρμόζουν την Κομμουνιστική θεωρία της ελευθερογαμίας...»¹³³.

¹³⁰ Ενδεικτικά, βλέπε Κασσιανού Νίνα, *Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα σε αναπαραστάσεις: η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου, Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006.*

¹³¹ Κυρία Ζανατρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του Συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952, σ. 116.

¹³² Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι Γυναίκες της αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;» Στο: Mazower Mark, *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000, σσ. 121-138. Για μια ενδεικτική μαρτυρία βλ.Ε. Τραγγανίδα- Μακρυνιώτη, *Μυρτιά του Βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*. Αθήνα, 1999.

¹³³ Κυρία Ζανατρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του Συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952, σ. 116.

Η γενναιότητα, η πειθαρχία, το κουράγιο, η τιμή, η αυταπάρηση και η παλικάριά της μαχήτριας που τόσο προβλήθηκαν από την Αριστερά¹³⁴, ανατράπηκαν μέσα από μαχητικά κείμενα των δημοσιογράφων του αστικού κράτους. Στο ίδιο πλαίσιο δημοσίευε φωτογραφίες γυναικών που απεικονίζονταν ως πρότυπα γυναικείας αρετής. Διεκπεραίωναν παραδοσιακές εργασίες, όπως το μέγλωμα και η φροντίδα των παιδιών ή συμμετείχαν σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, στις παιδουπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης όλες περιποιημένες, ντυμένες κομψά, φορώντας ένα πλατύ αγαθοεργές και φιλανθρωπικό χαμόγελο. Τα γυναικεία πρότυπα του αστικού κόσμου καθρεφτίζονται στο απόσπασμα από την στρατιωτική εφημερίδα *Εθνικός Στρατός* στο άρθρο με τίτλο: «*Αξια συγχαρητηρίων και μιμήσεως*», όπου αναφέρει: «*Όταν οι ευγενείς εκπρόσωποι της κοινωνίας Τρικάλων θυσιάζουν την Κυριακή των χάριν του έργου της «Φανέλας Στρατιώτου», πρέπει να γνωρίζουν και ότι συμμετέχουν... εις τον σημερινό πόλεμο. Ο πολεμιστής που θα φορέσει αύριο το ζεστό πουλόβερ..πρέπει να γνωρίζουν αι καλαί κυριαί και δεσποινίδες, ότι θα φέρει νοερά στην μνήμη του τας αγνώστους και θα εκφράσει την μεγάλην του ευγνωμοσύνη...»¹³⁵.*



¹³⁴ Ενδεικτικά, βλέπε Κασσιανού Νίνα, *Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα σε αναπαραστάσεις: η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου, Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006.*

¹³⁵ *Εθνικός Στρατός. Εβδομαδιαία Στρατιωτική Εφημερίς Εκδιδόμενη υπό των Στρατιωτών της Χν Μεραρχίας. Έτος Β'. Αρ.φύλλου 93. Κυριακή 30 Ιανουαρίου 1949,ΑΣΚΙ.*

Η ρητορική του αστικού κράτους κινείται στον άξονα : «...σφάζουν τον πληθυσμό, βιάζουν γυναίκες, απάγουν ομήρους...»¹³⁶. Η μυθολογία που καλλιεργούσε η κυβερνητική πλευρά γύρω από την συμμετοχή των γυναικών στο στρατό του «εσωτερικού εχθρού», βασίζεται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υποτίθεται ότι διαθέτουν οι γυναίκες που προδίδουν την πατρίδα, την οικογένεια και εντέλει το φύλο τους, επειδή απλώς επέλεξαν το λανθασμένο στρατόπεδο.

Επιστρατεύονται μεταφορές από την τάξη της φύσης προκειμένου να αποδοθούν ανθρώπινα χαρακτηριστικά: «Όπως διηγούνται όσοι τις γνώρισαν στη μάχη πρόκειται για φανατισμένες ύαινες» έγραψε ο χρονογράφος του Βήματος, Παύλος Παλαιολόγος.

«Στις συμμορίτισσες που ξέχασαν την αποστολή τους, το φύλο τους, και ζώστηκαν τα φυσεκλίκια όχι για να υπερασπίσουνε τη θρησκεία, την πατρίδα και την οικογένεια, αλλά για να ξεριζώσουν τα παιδιά από την αγκαλιά της μάνας τους» τόνιζε ο υπουργός τύπου Μιχ. Αιλιανός στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμα του προς τις γυναίκες της χώρας που μεταδόθηκε στις 30 Δεκεμβρίου του 1948 και ώρα 21:15, από το Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών¹³⁷. Οι τοίχοι της αστικής κοινωνίας με τις εσωτερικές αυλές τους, που στρέφουν τα νώτα στον έξω κόσμο, είναι φραγμοί που χωρίζουν τις γυναίκες από τον ανδρικό κόσμο της πόλης. Η προσαρμογή στους κανόνες καλής συμπεριφοράς, η επίδειξη καθωσπρεπισμού σύμφωνα με τα πρότυπα της ζωής τους, η απόκτηση καλού ονόματος, αποτελούσαν την υπ' αριθμόν ένα προϋπόθεση της κοινωνικής ανόδου¹³⁸.

¹³⁶ Ένα Γράμμα προς τον Απόδημον Έλληνα, εκδόσεις «Ελληνικού Φωτός», Αθήναι 1949.

¹³⁷ <http://www.iowpress.gr/ios1996/ios19960310a.htm>.

¹³⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυρίων. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011, σσ. 51-55.

Τα αστικά κόμματα ήδη από την περίοδο της Αντίστασης επέλεξαν το ζήτημα της ηθικής ως το αποτελεσματικό όπλο στη διαδικασία της κατασυκοφάντησης των γυναικών της Αριστεράς. Η διαπόμπευση, ο εξευτελισμός της προσωπικότητας υπήρξε πρακτική που εφαρμόστηκε συστηματικά από τον κυβερνητικό στρατό¹³⁹. Ουσιαστικά διέβλεπαν ότι η προοπτική εξόδου των γυναικών μαζί με τους άνδρες στη δημόσια σφαίρα και συνακόλουθα η απομάκρυνση τους από τον παραδοσιακό κοινωνικό ρόλο τους και η αποσταθεροποίηση της οικογένειας θα συσπείρωνε αμυντικά μεγάλο τμήμα της κοινωνίας και θα δημιουργούσε τα κατάλληλα κοινωνικά αντανεκλαστικά για τη διοχέτευση και ανατροφοδότηση της πολιτικής αντιπαράθεσης με τη μορφή της κοινωνικής μομφής για την ηθική των γυναικών¹⁴⁰.

Η ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος προκειμένου να υπερκεράσει τις καταστροφολογικές αιτιάσεις της κυβερνητικής προπαγάνδας αναφορικά με τις υποτιθέμενες βλέψεις για διάλυση της παραδοσιακής οικογένειας και των πατροπαράδοτων αξιών στο ζήτημα της ηθικής, υιοθέτησε σε αρκετές περιπτώσεις μια πουριτανική στάση και κατέβαλε προσπάθειες ελέγχου της ερωτικής ζωής των γυναικών και καταστολής της σεξουαλικότητας τους¹⁴¹. Σε αυτό το φόντο οι παράνομοι ερωτικοί δεσμοί ήταν άτυποι, αλλά στην πραγματικότητα απαγορευμένοι, γίνονταν ανεκτοί με πολλές επιφυλάξεις καθώς απαιτούνταν η γνωστοποίηση στις διοικήσεις προκειμένου η ερωτική σχέση να θεωρηθεί «νόμιμος» αρραβώνας ή να καταλήξει σε άτυπο γάμο που επικυρώνονταν

¹³⁹ Μαργαρίτης Γεώργ. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 8ος τόμος: Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940-1949, Αλβανικό Έπος-Κατοχή, Αντίσταση-Εμφύλιος, Αθήνα, 2003, σ.271.

¹⁴⁰ Μπουτζουβή - Μπανιά Αλέκα, *Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα Γκριτζώνα*, Δίνη, τ.6, 1993, σσ.200-2001.

¹⁴¹ Μπουτζουβή-Μπανιά Αλέκα, *ό.π.*, σσ. 206.

από τους κατά τόπους στρατιωτικούς διοικητές¹⁴². Στο πλαίσιο αυτό θεσπίστηκαν ποινές που αφορούσαν τη στέρηση τροφής και την απαγόρευση συνομιλίας που εμπειρείχε και ένα στοιχείο περιφρόνησης, κομματικές ποινές, η θανατική καταδίκη για την προσβολή των μαχητριών και καταβλήθηκε προσπάθεια για τη διαμόρφωση μιας ατμόσφαιρας συντροφικότητας ανάμεσα στους μαχητές και τις μαχήτριες¹⁴³.

Παράλληλα, στην απορρύθμιση των παραδοσιακών οικογενειακών σχέσεων και στη συνεχή κυρίαρχη προπαγάνδα για την ελλειμματική ηθική τους, αρκετές γυναίκες αντέταξαν την προσκόλλησή τους στα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα προασπίζοντας την τιμή και την αξιοπρέπειά τους ως μέρος στρατηγικής επιβίωσής τους, προτιμώντας την αναβολή κάθε σκέψης για ερωτικές σχέσεις και γάμο για τη μεταπολεμική εποχή και επιδιώκοντας μόνο αδελφικές και συντροφικές σε πολιτικό επίπεδο σχέσεις με τους συμμαχητές τους¹⁴⁴.

Ο Άρης Βελουχιώτης στη Λαμία απαντώντας στην λασπολογία του αστικού κράτους είπε: *«Μας κατηγορούν ότι εμείς επιβουλεύομαστε την τιμή. Βλέπετε, όλοι αυτοί οι «ηθικοί», που όταν περπατάνε μπερδεύονται τα κεφάλιά τους στα σύρματα, μιλάνε για τιμή! Αυτοί που πούλησαν τις γυναίκες τους και τις αδελφές στο κατακτητή, για να κάνουν τα νταραβέρια μαζί τους, αυτοί πάνε τώρα να μας πείσουν ότι είναι οι κέρβεροι της τιμής και της ηθικής!»*¹⁴⁵.

¹⁴² Βάν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ.186.

¹⁴³ Γκριτζώνας Κώστας, ό.π., σσ. 85-86.

¹⁴⁴ Βάν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σσ. 186-187.

¹⁴⁵ Άρης Βελουχιώτης, *Ο ιστορικός λόγος του στη Λαμία* (22 Οκτώβρη 1944) <http://www.marxistsfr.org/ellinika/archive/velouhiotis/1944/10/22.htm>.

Ο κυβερνητικός τύπος παρουσίαζε emphaticά τις ήττες του ΔΣΕ μέσα από την εμφάνιση αιχμαλώτων γυναικών. «Βραδινή», «Μακεδονία», «Εμπρός», «Εθνος» και «Ανεξαρτησία» ήταν στην πρώτη γραμμή. «Γυναίκες και παιδιά είναι στρατιώται και εκτελεσταί εξ ίσου άγριοι και θηριώδεις με τους χειρότερους ενηλικούς. Ο ελληνικός στρατός πρέπει να το έχει υπ' όψει του»¹⁴⁶. «...ανθρώπινα κουρέλια μέσα σε κουρέλια τυλιγμένα που αφήνουν να ξεχωρίσουν φάτσες εγκληματικές, ηλίθιες, άγριες, σκληρές. Κι ακόμα μερικά παιδιά και καμιά δεκαπενταριά κορίτσια. Ανατριχιάζω σαν κοιτάζω τα τελευταία. Ανάμεσα σ' αυτά υπάρχει μία δεκατεσσάρων ετών και δυο-τρεις άλλες που δεν έχουν ξεπεράσει τα δεκάξη. Έχουν δέκα μέρες στη φυλακή και η βρωμιά, παρά τα φοβερά μέτρα καθαριότητας δεν έχει φύγει από πάνω τους..Η ψώρα φαίνεται είναι μόνιμος σύντροφος των συμμοριτών. Στη φυλακή άρχισαν να ξαναπαίρνουν θηλυκότητα.»¹⁴⁷.

Κάποιες φορές παρατηρείται μια ψυχραιμότερη στάση κάποιων εκπροσώπων του αναμορφωτικού λόγου της αστικής ιδεολογίας απέναντι στην συμμετοχή των γυναικών στον Δ.Σ. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το κλασικό έργο του Δημ. Ζαφειρόπουλου «Ο αντισυμμοριακός αγών, 1945-1949», στο οποίο μεταξύ των άλλων αναφερόμενος στις μαχήτριες έγραφε: «...από την όλην παρακολούθησιν της μαχήτριας - γυναικός διεπιστώθη τόσον από της πλευράς του συμμοριστισμού όσον και των εθνικών δυνάμεων, ότι επολέμησεν αύτη με τόλμην, πείσμα, αντοχήν και μαχητικότητα και ουδόλως υστέρησε του ανδρός». Βέβαια θα πρέπει να εξεταστεί και ο παράγων του φόβου στο ξένο προς τα ήθη και τις συνθήκες της παραδοσιακής αστικής κοινωνίας.

¹⁴⁶ εφ. «Εστία», 9/7/1946, Εθνική ψηφιακή βιβλιοθήκη Ελλάδας.

¹⁴⁷ εφ., «Εμπρός», 8/7/1948, Εθνική ψηφιακή βιβλιοθήκη Ελλάδας.

Η ρητορική αρωγός διαφώτισης-διαπαιδαγώγησης των μαχητριών

«Το έργο της διαφώτισης, είναι ένα απ' τα πιο γερά όπλα, ο μισός πόλεμος, θα μπορούσε κανένας να πει, τόσο στο ρόλο που παίζει, για να κρατά το στρατό μας σε ανώτερο μαχητικό επίπεδο με ακμαίο ηθικό, όσο και με τη δουλειά που πρέπει να κάνει στις αντίπαλες δυνάμεις»¹⁴⁸.

Νίκος Ζαχαριάδης

Ο Δημοκρατικός Στρατός με τα τεχνικά μέσα της εποχής του, κατ' ουσίαν με το έντυπο και το ραδιόφωνο, αλλά και με τον φωτογραφικό φακό και την κινηματογραφική μηχανή, επιχείρησε να καλέσει τους ολιγορούντες στις επάλξεις, να ενισχύσει το φρόνημα των μαχητών, να ευαισθητοποιήσει τη διεθνή κοινή γνώμη για το δίκαιο του αγώνα του, να κινητοποιήσει, συνεπώς, όλες τις δυνατές εφεδρείες για την επίτευξη του σκοπού¹⁴⁹.

Με την συγκρότηση του Δημοκρατικού Στρατού, πολύγραφοι και κινητά τυπογραφεία τοποθετημένα σε αμπριά πλαισιώνουν το Γενικό και τα περιφερειακά Αρχηγεία. Βασικό μέλημα, η «δουλειά διαφώτισης-μόρφωσης-πολιτισμού στο ΔΣΕ» ασκείται από την πολιτική ηγεσία, που συνεπικουρεί τη στρατιωτική στο έργο της. Αυτά υπαγορεύουν με γράμμα τους ο Γιάννης Ιωαννίδης και ο Νίκος Ζαχαριάδης στον αρχηγό του ΔΣΕ, Μάρκο Βαφειάδη, τον Αύγουστο του 1947. Στη σύσκεψη των κομματικών,

¹⁴⁸ Ζαχαριάδης Νίκος, *Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη*, 1948, αρ.102, σσ. 58-59, ΑΣΚΙ.

¹⁴⁹ Ματθαίου Άννα - Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία*, εκδ. Βιβλιόραμα - ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2003, σ.17.

πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών του ΔΣΕ, στις 15 Αυγούστου του επόμενου χρόνου, ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ προσδιορίζει ότι η διαφώτιση «υπάγεται στη δικαιοδοσία του Πολιτικού Επιτρόπου». Είναι αυτός που «οργανώνει την ψυχαγωγία του πολεμιστή με ομαδικό διάβασμα καλού βιβλίου, με το τραγούδι, το χορό, το θέατρο και το συναγωνιστικό γλέντι», ενώ παράλληλα «φροντίζει για την πολιτική, τη θεωρητική και πρακτική στρατιωτικο-πολεμική μόρφωση και εκπαίδευση του στρατού».

Στο ιδεολογικό μέτωπο, στη διαφωτιστική δουλειά «πρέπει να κυριαρχεί το πνεύμα της επίθεσης», ενώ όλα τα «διαφωτιστικά μέσα-όπλα»: καθημερινά δελτία ειδήσεων, δεκαπενθήμερες εφημερίδες, ραδιοσταθμός, πεταχτό υλικό-τρικ, προκηρύξεις, τηλεβόες, ειδικές εκδόσεις, ομιλίες κλπ, πρέπει να διαποτίζονται από την «πίστη και βεβαιότητα στη νίκη, καθώς και τη στενή σύνδεση με το λαό και την ηθική υπεροχή απέναντι στους αντιπάλους. Στο περιεχόμενο των εντύπων πρωτεύουσα θέση επιβάλλεται να έχουν οι πολεμικές επιχειρήσεις του ΔΣΕ, οι ηρωικές πράξεις, τα παραδείγματα επαγρύπνησης, μαχητικότητας, αυτοθυσίας»¹⁵⁰.

Το κλιμάκιο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ που βρίσκεται από τα τέλη Αυγούστου 1946 εγκατεστημένο στο Βελιγράδι- από όπου, τον Ιούλιο του 1947, αρχίζει να εκπέμπει και ο ραδιοφωνικός σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα»-, είναι επιφορτισμένο, μεταξύ άλλων, με την διακίνηση έμψυχου και άψυχου υλικού. Επανελημμένα ζητούνται από την ηγεσία του ΔΣΕ μηχανές, τυπογραφικά στοιχεία, μήτρες, κλισέ, χαρτί, μελάνι¹⁵¹.

¹⁵⁰Ματθαίου Άννα-Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σσ.19-20.

¹⁵¹Ματθαίου Άννα-Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία*, ό.π., σ.23.

Η ανάπτυξη της ιδεολογικοπολιτικής δραστηριότητας στα τμήματα του ΔΣΕ αποτυπώθηκε στην έκδοση των εντύπων που τυπώθηκαν στα βουνά. Πολλά από αυτά απευθύνονταν αποκλειστικά στις γυναίκες:

Κεντρική εφημερίδα - Μαχήτρια ΠΔΕΓ, 1948-1949.

Εφημερίδες στρατιωτικών μονάδων:

1. *Αγωνίστρια, ΔΣΕ* (δεκαπενθήμερο φύλλο των Γυναικών Θράκης, 1948).
2. *Αγωνίστρια, ΔΣΕ* (όργανο των Μαχητριών της VII Μεραρχίας), 1949.
3. *Αγωνίστρια* (όργανο των Δημοκρατικών Γυναικών Νότιας Ελλάδας), 1949.
4. *Ηλέκτρα, ΔΣΕ* (Μαχήτριες 107 Ταξιαρχίας), 1949.
5. *Θεσσαλιώτισσα, ΔΣΕ* (Μαχήτριες 1ης Μεραρχίας), 1949.
6. *Παρτιζάνα, ΔΣΕ* (όργανο ανταρτισσών σχολής αξιωματικών Γ.Α.), 1949.
7. *Παρτιζάνες του Βίτσι, ΔΣΕ* (Μαχήτριες 105 Ταξιαρχίας), 1949.
8. *Το 10λεπτο της Γυναίκας, ΔΣΕ* (Αρχηγείο Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης), 1948-1949.

Οι αναφορές της καθοδήγησης του Δημοκρατικού Στρατού στα κατορθώματα των γυναικών της Επανάστασης του 1821 και στις αγωνίστριες του ΕΛΑΣ ήταν συχνές: «Από παλιά η ιστορία μάς μιλούσε για τα λαμπρά κατορθώματα των γυναικών στην Επανάσταση του 1821. Οι Μπουμπουλίνες και οι Τσαβέλαινες είναι σύμβολα του ηρωισμού της γυναίκας του '21»¹⁵². Βέβαια η καθοδήγηση των μαχητριών περισσότερο στηρίχτηκε σε δύο κυρίαρχα ιδεολογικά πρότυπα, σε δύο αγωνίστριες οι οποίες έδρασαν και έδωσαν τη ζωή τους στη διάρκεια της Αντίστασης. Η

¹⁵² Ζαχαριάδη Ρούλα, «Η Γυναίκα στο ΔΣΕ», περιοδικό Δημοκρατικός Στρατός, τεύχος 4, Απρίλης 1948, ό.π., σ. 130., ΑΣΚΙ.

μία ήταν η αντάρτισσα με το ψευδώνυμο Θύελλα (Μένη Παπαηλιού), η οποία υπαγόταν στα Τάγμα του Θανάτου και στη συνέχεια στη Διμοιρία Ανταρτισσών της XIIIης Μεραρχίας, που έδρευε στο Καρπενήσι. Ήταν η μόνη αντάρτισσα της Διμοιρίας η οποία είχε πάρει άδεια να μπει στην Αθήνα για να δει τα τρία παιδιά της. Τη σκότωσαν στην Ομόνοια, στο Εθνικό Θέατρο, ενώ πολεμούσε στη μάχη της Αθήνας το Δεκέμβρη του 1944. Η άλλη ήταν η κομμουνίστρια Ηλέκτρα Αποστόλου, η οποία δούλευε στον παράνομο μηχανισμό στη διάρκεια της Κατοχής. Συνελήφθη τον Ιούλιο του 1944 και βασανίστηκε μέχρι του τέλους της. Προς τιμήν της θεσπίστηκε ειδικό παράσημο για τις μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού που διακρίνονταν στις μάχες¹⁵³.

Ιδιαίτερη όμως σημασία δινόταν στην πολιτική και ιδεολογική δουλειά των γυναικών, αφού ένα μεγάλο ποσοστό ήταν αγράμματες: «Έγιναν σχολές αγραμμάτων και σε λίγο χρονικό διάστημα μάθαν να διαβάζουν και να γράφουν οι μαχήτριες που δεν πήγαν καθόλου σχολειό»¹⁵⁴. Στη Θεσσαλιώτισσα διαφαίνεται η επιμονή των εγγράμματων μαχητριών προκειμένου να μάθουν να διαβάζουν οι αγράμματες γυναίκες:

«...δε μαθαίνω γράμματα 'γω. Δεν μπορώ, λέω. Είμαι 25 χρονώ. Αφήτε με.

-Μη σκανιάζεις παιδί μου Όλγα κάτσε και θα δείς πως θα μάθεις. Εγώ έμαθα στη μητέρα μου που ήταν 60 χρονών...»¹⁵⁵.

Χωρίς να υποτιμάται η ατομική και συλλογική ανάγνωση βιβλίων επαναστατικού περιεχομένου, το βάρος έπεφτε στην ανάπτυξη των γυναικείων καθοδηγητικών στελεχών, με τη δημιουργία αχτίφ: «Στην ειδική πολιτική δουλειά που γίνεται στις γυναίκες, παρ' όλα τα θετικά

¹⁵³ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο *Ο Εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, ό.π., σ. 128.

¹⁵⁴ *Μαχήτρια*, φ.8, 10-2-1949, ΑΣΚΙ.

¹⁵⁵ *Θεσσαλιώτισσα*, φ. 17, 26-7-1949, ΑΣΚΙ.

αποτελέσματα, έχουμε ακόμα όμως ελλείψεις και αδυναμίες. Σ' ορισμένα τμήματα οι υπεύθυνοι μας ακόμα νομίζουν πολιτική δουλειά μόνο το διάβασμα του δελτίου ή ενός διηγήματος. Βέβαια διάβασμα πρέπει να γίνεται, ακόμα περισσότερο να διαβάζουμε ατομικά ή ομαδικά. Βιβλία σαν του Βερσιγκόρα "Ανθρωποι με καθαρή συνείδηση", σαν το "Αδάμαστη καρδιά", σαν του "Κοφπάκ", σαν "Ο λαός είναι αθάνατος" κ.λπ. πλάθουν κι' ατσαλώνουν τους αγωνιστές, όμως χρειάζεται να πιάσουμε σωστά όλο το νόημα της πολιτικής μας δουλειάς, που είναι να κάνει αξία τη μαχήτρια να πολεμάει και με το μυαλό να συμμετέχει δραστήρια στη ζωή και στη δράση του Δ.Σ. [...]. Κάθε αρχηγείο θα πρέπει να δημιουργήσει ένα γερό αχτίφ γυναικείων στελεχών που αυτό θα στηρίζει και θ' ανεβάζει την όλη δουλειά»¹⁵⁶.

Το πλέγμα των παραπάνω αναγκών αντιμετωπίστηκε μέσα από την οργάνωση πολιτικών και μορφωτικών διαδικασιών συσκευαστικού και συνελευσιακού χαρακτήρα, όπου συζητούνταν τα ιδιαίτερα προβλήματα των γυναικών, παρεχόταν η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης της γνώμης τους, κριτικής και αυτοκριτικής, καθώς και πρότασης συγκεκριμένων μέτρων για την διόρθωση αδυναμιών και λανθασμένων χειρισμών. Επιπρόσθετα στη διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης των μαχητριών συνέβαλαν η πυροδότηση πολιτικών συζητήσεων για επίκαιρα θέματα από την πλευρά των υπευθύνων, η συλλογική ανάγνωση της εφημερίδας *Μαχήτρια*¹⁵⁷.

Στο άρθρο με τίτλο: «Παίρνουνε τα κομματικά τους βιβλιάρια. Υπόσχονται στο κόμμα και στο λαό», φαίνεται η περηφάνια των μαχητριών σχετικά με την απόκτηση κομματικού δελτίου. Απέκτησαν πολιτική

¹⁵⁶ Ρούλα Ζαχαριάδη, «Η γυναίκα στη μάχη του Γράμμου», Δημοκρατικός Στρατός, τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1948, , σ. 356, ΑΣΚΙ.

¹⁵⁷ Καραγιώργης Κ., *Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό*, ό.π.,σ.178, Γκριτζώνας, ό.π., σ.95, Βερβενιώτη Τ., *Οι Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό.π. σ.14.

οντότητα, έγιναν μέλη μιας συλλογικής ομάδας: «Δυνατά και φλογερά είναι τα συναισθήματα που νοιώθουν οι μαχήτριες μας τη στιγμή που παίρνουν το κομματικό τους δελτίο. Με μάτια που λάμπουν από συγκίνηση, με πρόσωπο φωτεινό και χαρούμενο, δίνουν το μεγάλο όρκο, στο κόμμα, στο λαό και στην πατρίδα. Δίνουν τον όρκο της κομμουνίστριας. Η Δεμερτζοπούλου Μαρίκα τη στιγμή που παίρνει το κομματικό της δελτίο είπε: «Θεωρώ μεγάλη μου τιμή που παίρνω το κομματικό βιβλιάριο. Προτείνω να πάρουμε αμέσως μια πολεμική αποστολή για να το τιμήσουμε.»¹⁵⁸.

Στα γυναικεία έντυπα του Δημοκρατικού Στρατού που δημοσιεύονται, διαβάζουμε για γυναίκες που χαίρονται, λυπούνται, αγαπούν, γελούν, είναι υπερήφανες, δακρύζουν. Αναπόσπαστο στοιχείο της προσαρμογής ήταν η διαχείριση των συναισθημάτων και η καταπολέμηση του φόβου, η τόνωση της υπερηφάνειας, δίνοντας προτεραιότητα στον αγώνα. Οι δε αρετές που η γυναίκα από τη φύση της έχει ήθος, σεμνότητα, πειθαρχία¹⁵⁹, θα συνεισέφεραν στον αγώνα.



Βαρύνοντα ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής των γυναικών έπαιξαν τα γυναικεία στελέχη του Δημοκρατικού Στρατού. Συγκροτήθηκαν γυναικείες μονάδες, οι οποίες είχαν τη λεγόμενη «υπεύθυνη» δίπλα στον αξιωματικό και τον Πολιτικό Επίτροπο. Τα καθήκοντα της «υπεύθυνης» ήταν να εμπυχώνει, να συζητά, να εκπαιδεύει. Αποστολή τους ήταν όπως έλεγε ένα ηγετικό στέλεχος, να

¹⁵⁸ Μαχήτρια, φ.16, 10-7-1949, ΑΣΚΙ.

¹⁵⁹ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», Μαχήτρια, φ.14, σσ. 177 – 178, ΑΣΚΙ.

κατακτήσουν την ψυχή της μαχήτριας προκειμένου να αισθανθεί ασφάλεια¹⁶⁰. Τα καθήκοντα της «υπεύθυνης» περιλάμβαναν μεταξύ άλλων ότι: «θα πρέπει να ξέρει για τη ζωή και τις ιδιαίτερες ανάγκες των κοριτσιών, για την υγεία τους, θα βλέπει τις εκδηλώσεις και τη συμπεριφορά τους, τις συζητήσεις και την πολιτική τους κατατόπιση»¹⁶¹. Η προτροπή προς τα στελέχη, «να γίνουν φίλες, μάνες, αδελφές» για τις μαχήτριες, δείχνει τη βαρύτητα που αποδιδόταν στις προσωπικές σχέσεις και τη δημιουργία ισχυρών συναισθηματικών δεσμών¹⁶². Στο άρθρο με τίτλο: «Ο ρόλος της υπεύθυνης», αναφέρεται: «..την βλέπουμε σαν μάνα μας την υπεύθυνη μας..»¹⁶³.

Το δίκτυο των προσωπικών σχέσεων της κοινότητας του χωριού είχε διαρραγεί λόγω της επιστράτευσής τους, και θα έπρεπε να αντικατασταθεί από τις στενές προσωπικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών στα τμήματα του ΔΣΕ: «Δεν κάναμε ακόμα τις μαχήτριες να μας αγαπούν (...) το πιο πολύ είναι να σταθούμε κοντά στον πόνο, την σκέψη που τις απασχολεί». Αυτό θα επέτρεπε μέσα από τη στενότερη προσωπική σχέση τη σφυρηλάτηση εντονότερης δέσμευσης στον Δημοκρατικό Στρατό¹⁶⁴. Στο άρθρο με τίτλο: «Σύσκεψη στην 20^η Ταξιαρχία», για τις υπεύθυνες αναφέρει: «Φροντίζουν τις νέες μαχήτριες τις βοηθούν και φιλοδοξούν να τις αναδείξουν σε καλές μαχήτριες και στελέχη. Μα και οι νέα μαχήτριες αντιμετώπισαν τον εχθρό παλληκαρήσια. Οργανώνουν συζητήσεις και μορφωτικά μαθήματα. Φιλοδοξούν να αναδειχθούν σε στελέχη και να

¹⁶⁰ Ομιλία Βασίλη Μπαρτζιώτα στο: *Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο – Να βοηθήσουμε αποφασιστικά το Βίτσι*. Από το ακτίφ των 101 γυναικείων στελεχών του Γράμμου, , Μαχήτρια φ. 14, Ιούνιος 1949, σ. 45, ΑΣΚΙ.

¹⁶¹ Ζαχαριάδη Ρούλα, «Η γυναίκα στο ΔΣΕ», *Δημοκρατικός Στρατός*, τεύχος 9, Σεπτέμβρης 1948, ΑΣΚΙ, σ.131.

¹⁶² Εισήγηση Ηρώς Μπαρτζιώτα, στο «Να κρατήσουμε γερά το Γράμμο», , Μαχήτρια Φ. 14, Ιούνιος 1949, σ. 10, ΑΣΚΙ.

¹⁶³ *Μαχήτρια*, φ.6, 3-12-1948,ΑΣΚΙ.

¹⁶⁴ *Ηλέκτρα*, φ. 3, 30 Ιουνίου 1949,ΑΣΚΙ.

διακριθούν σε ειδικότητες σε διάφορα όπλα»¹⁶⁵. Άλλο άρθρο με τίτλο: «Να δουλέψουμε με τα στελέχη», αναφέρει: «Η πείρα του αγώνα μας δίδαξε ως το αποφασιστικό κίνητρο σ' όλη μας τη δουλειά είναι τα στελέχη. Για να ανεβάσουμε όλο μας το γυναικείο κίνημα πρέπει να δημιουργήσουμε στελέχη... Η συναγωνίστρια Στεργιανή Καζάν αναφέρει, ότι η πρώτη μου δουλειά ήταν να γνωρίσω όλα τα κορίτσια, να δω τη σκέψη τους και την παλληκαριά τους, να τ' αγαπήσω και να μ' αγαπήσουν. Οι συναγωνίστριες Αλεξάνδρα και Σουμέλα κάνουν πρόγραμμα δουλειάς έτσι που να είναι πιο κοντά στα βασικά τους τμήματα, δουλεύουν τα καινούργια στελέχη τους με συνεργασίες, συσκέψεις, συζητήσεις, βασικό καθήκον στις καθοδηγήτριες μας μπαίνει να δουλέψουν τα στελέχη, να ξέρουν καλά τις ικανότητες, τις αδυναμίες και το χαρακτήρα τους, να τα βοηθούν μέσα στη ζωή, να τα διαπαιδαγωγούν με την κριτική και με το δικό τους παράδειγμα»¹⁶⁶.

Στα έντυπα του ΔΣΕ καταγράφονται προς παραδειγματισμό πολλά περιστατικά, στα οποία οι αξιωματικοί ήταν απρόθυμοι να αναθέσουν σε γυναίκες επικίνδυνα καθήκοντα και όπλα που απαιτούσαν εξειδίκευση ή που οι μαχητές εκφράζονταν υποτιμητικά για τις πολεμικές ικανότητες των γυναικών¹⁶⁷. Οι στρατιωτικοί διοικητές είχαν εντολές να προσέχουν ιδιαίτερα την ένταξη των γυναικών στα μάχιμα τμήματα. Η συμμετοχή των γυναικών δεν θα έπρεπε να υπερβαίνει το 1/3 του συνόλου της μάχιμης δύναμης· οι γυναίκες που είχαν περίοδο θα έπρεπε να απαλλάσσονται από τις βαριές εργασίες· θα έπρεπε να καταβάλλεται κάθε προσπάθεια ώστε οι γυναίκες να εκπαιδεύονται επαρκώς πριν

¹⁶⁵ Μαχήτρια, φ.8, 10-2-1949, ΑΣΚΙ.

¹⁶⁶ Μαχήτρια, φ.2, 10-9-1948, ΑΣΚΙ.

¹⁶⁷ Βλέπε για παράδειγμα την κριτική που ασκήθηκε στους πολιτικούς επιτρόπους της 7^{ης} Μεραρχίας γιατί «δεν επιτρέπουν οι Διοικήσεις να μάθουν οι μαχήτριες όλα τα όπλα ή να ειδικευθούν (ανιχνεύτριες κλπ.) νομίζοντας ότι δεν θα μπορέσουν να ανταποκριθούν πράγμα που διαψεύδεται από την ίδια τη ζωή», Μαχήτρια, φ. 6, 8 Δεκεμβρίου 1948, ΑΣΚΙ.

σταλούν σε μάχες: οι πολύ νεαρές κοπέλες και οι ηλικιωμένες γυναίκες δεν θα έπρεπε να στέλνονται στην πρώτη γραμμή. Οι διοικητές είχαν επίσης το καθήκον να εγχαράξουν τη στρατιωτική πειθαρχία στις μαχήτριες. Όλες οι μαχήτριες θα έπρεπε να φορούν παντελόνια, να αναφέρονται στους ανωτέρους τους με το σωστό τρόπο, να χαιρετούν στρατιωτικά¹⁶⁸. Με τους τρόπους αυτούς καλλιεργούνταν οι δημιουργικές πρωτοβουλίες των μαχητριών, αναβαθμίζονταν οι γνωστικές και στρατιωτικές τους δεξιότητες και διαμορφώνονταν ένας τύπος γυναίκας με πίστη στον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά και στις δικές της δυνάμεις.

Οι μαχήτριες είχαν μάθει ήδη ως γυναίκες μέσα από τις πολυεπίπεδες διαδικασίες ανατροφής, διαπαιδαγώγησης και κοινωνικοποίησης τους στο πλαίσιο του συγκεκριμένου και προσδιορισμένου ιστορικά και κοινωνικά περιβάλλοντος να θυσιάζονται πολύ πριν μάθουν να πολεμούν. Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσαν να αποδιρθώσουν τους μύθους σχετικά με τη γυναικεία αδυναμία τουλάχιστον στο επίπεδο της αυτοσυνείδησής τους και σε σημαντικό βαθμό στην κοσμοαντίληψη των αντρών συμμαχητών τους, όπως καταδεικνύεται και σε πλήθος μαρτυριών, καθώς και σε αρκετές περιπτώσεις αναδείχθηκαν σε παραδείγματα μαχητικότητας, αποφασιστικότητας και αυτοθυσίας: *«Το Γενάρη του 1948 κατατάχθηκαν στο ΔΣΕ 450 γυναίκες στην περιοχή της Ρούμελης. Οι τριακόσιες ζήτησαν να πάνε στη μάχη. Έτσι πήραν μέρος στην ηρωική πορεία των 1.500 αόπλων της Ρούμελης που πήγαιναν να καταταχθούν στα τμήματα της Δυτικής Μακεδονίας. Σαράντα ολόκληρα μερόνυχτα οδοιπορούσαν με την υποστήριξη μικρής ένοπλης δύναμης. Δεκατρείς μέρες περπατούσαν μέσα στα χιόνια και στις λάσπες, χωρίς φαΐ, χωρίς ούτε ένα κομμάτι ψωμί, οι*

¹⁶⁸ Καραγιώργης Κώστας, «Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Μαχήτρια*, φ.14, σ. 179,ΑΣΚΙ.

περισσότεροι ξυπόλυτοι. Στο διάστημα της πορείας αυτής, οι άοπλοι πατριώτες έδωσαν πολλές μάχες ενάντια σε πολύ υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις, που τους επιτεθήκαν, υποστηριζόμενες από αεροπορία, τανκς και πυροβολικό. Μερικοί πέθαναν στο δρόμο απ' το κρύο, την πείνα και το εχθρικό βόλι, όμως πάνω από 1.200 έφτασαν στον προορισμό τους. Η απέραντη πίστη στα ιδανικά τους και η σιδερένια τους θέληση τους βοήθησαν να ξεπεράσουν όλα τα εμπόδια»¹⁶⁹.

Γενικότερα στο Δημοκρατικό Στρατό λειτουργούσε η πρακτική της ανταλλαγής υπηρεσιών παραδοσιακών ρόλων εν καιρώ πολέμου. «Επί 3-4 μήνες ήμουν μέσα σε 30 αντάρτες, όλο κάτι μου φύλαγαν, με φρόντιζαν, αλλά κι εγώ έπλενα τα ρούχα. Έρχονταν όλοι χωρίς να ξέρει ο ένας ότι ήρθε ο άλλος. Στοίβα ολόκληρη. Κιχ δεν έβγαλα ποτέ, αλλά ποτέ δε με φώναζαν για σκοπιά. Εκτός του ότι φύλαγαν τη σκοπιά της, μετέφεραν και το σακίδιο στις πορείες»¹⁷⁰. Η γυναικεία φροντίδα ήταν εμφανής στους καθαρούς κοιτώνες αλλά και στα αποχωρητήρια που φτιάχτηκαν από τις ίδιες, στο στρώσιμο των δρόμων με πλάκες, στον καθαρισμό των βρυσών και όλου του χωριού γενικότερα. Την ψυχαγωγία αναλάμβαναν με τη σειρά οι διμοιρίες, Η καθεμιά προετοιμάζε την ψυχαγωγική βραδιά με ποιήματα, τραγούδια, αινίγματα, ανέκδοτα, απαγγελίες. Όλη αυτή η προσπάθεια αντιστάθμιζε τα προβλήματα των νέων κοριτσιών και τα αποστασιοποιούσε από τους συναισθηματισμούς για τα χωριά και τις οικογένειές τους, τα έκανε να συνειδητοποιούν τις συνθήκες του ένοπλου

¹⁶⁹ Εφημερίδα Εξόρμηση, 1948, σελ. 3, «Η γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα», Γαλλο-ελληνική έκδοση, Αθήνα 1975, σ. 22-54.

¹⁷⁰ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο Ο Εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949, ό.π., σ. 136.

αγώνα, να αναζητούν τις αιτίες και να δεχθούν τον αγώνα για δικαιοσύνη¹⁷¹.

«Η ψυχαγωγία όμως και η καθαριότητα ήταν γυναικείες δουλειές. Μερικές φορές όμως τα δυο αυτά καθήκοντα συγκρούονται. Όταν ο ταξίαρχος Μαντέκος, ο επονομαζόμενος και λιοντάρι, ρώτησε γιατί η Βάγια δε φουκαλάει, δε σκουπίζει δηλαδή όπως οι άλλες μαχήτριες, και του είπαν ότι γράφει σάτιρα, φάνηκε ότι δεν του άρεσε. Το βράδυ όμως μετά τη γιορτή κατενθουσιάστηκε ο Μαντέκος και έρχεται και μου λέει: “Καλά! Ας μην ήρθες να φουκαλήσεις. Πήγαινε να γράψεις σάτυρο. Να μας πεις κάνα σάτυρο»¹⁷². Η πρόεδρος της ΠΔΕΓΜ, γράφει: «Οι μαχήτριες έβαλαν άμιλλα ποιες θα 'χουν πιο καθαρούς, πλυμένους, μπαλωμένους τους άντρες απ' το τμήμα τους, λες και επρόκειτο για άντρες της οικογένειάς τους [...] πιο νοικοκυρεμένο το λημέρι λες και επρόκειτο για το σπίτι τους [...]. Ποιες θα πρωτοστατούν στη χαρά, στην ψυχαγωγία, στην καλύτερευση της ζωής για να ξεπερνιούνται πιο εύκολα οι βαρείες δυσκολίες του πολέμου και του χειμώνα»¹⁷³.

Στην ανταλλαγή αυτή δε συμμετείχαν όλες οι γυναίκες. Πολλές γυναίκες δήλωναν ότι: «δεν βγήκαν στο βουνό για να πλένουν ρούχα και να ράβουν κουμπιά, με αποτέλεσμα να βρουν ένα κουμπί μέσα στη σούπα τους. Αρκετοί μαχητές συνήθιζαν να λένε στις μαχήτριες: “Ίσα δικαιώματα θέλεις; Φορτώσου και τα ίδια βάρη”. Στη Θράκη σε μια Διμοιρία είχαν μόνο

¹⁷¹ Αποστολόπουλος Βασίλης, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1998, σ. 87.

¹⁷² Συνέντευξη Βάγια Παπαγκόγκου 14-6-1995, στο Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο *Ο Εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, ό.π., σ. 136.

¹⁷³ Ζαχαριάδη Ρούλα, «Τα δίχρονα του ΔΣΕ. Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα», περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*, τεύχος 11, Νοέμβριος 1948, ΑΣΚΙ.

μία κοπέλα άρρωστη και της έδωσαν το πολυβόλο με τις σφαίρες να το περάσει από το φουσκωμένο ποτάμι, που έφθανε ως τους ώμους»¹⁷⁴.

Από το 1946 μέχρι το 1948 βγήκαν από τις σχολές 96 γυναίκες αξιωματικοί. Σύμφωνα με αναφορά της Ρούλας Ζαχαριάδη: «Μέσα σε δύο χρόνια απ' τις 4 σειρές της σχολής του Γ.Α. βγήκαν 96 γυναίκες αξιωματικοί, στην τωρινή σειρά μπήκαν διπλάσιες απ' την τελευταία. Μόνο στην 108 ταξιαρχία, απ' τις 29-9 ως τις 17-10, οκτώ μαχήτριες ονομάστηκαν λοχίες»¹⁷⁵.

Οι γυναίκες - στελέχη αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του Δημοκρατικού Στρατού ανέρχονταν σε 476. Οι περισσότερες είχαν το βαθμό του ανθυπολοχαγού¹⁷⁶.

246 στο Πεζικό

117 Πολιτικοί Επίτροποι

20 υπολοχαγοί Πεζικού

22 Πολιτικοί Επίτροποι

1 Λοχαγός

6 Πολιτικοί Επίτροποι

1 ταγματάρχης Πεζικού

47 ανθυπολοχαγοί Υγειονομικού

2 υπολοχαγοί

¹⁷⁴ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, ό.π., σ. 139.

¹⁷⁵ Ζαχαριάδη Ρούλα, «Τα δίχρονα του ΔΣΕ. Η γυναίκα στην πρώτη γραμμή του αγώνα», περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*, τεύχος 11, Νοέμβρης 1948, σσ. 478-480.

¹⁷⁶ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, στο *Ο Εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγγος, Γρηγόρης Ψαλλίδης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2000, σ. 134.

1 λοχαγός Υγειονομικού

4 ανθυπολοχαγοί στο Μηχανικό

3 στη Λαϊκή Πολιτοφυλακή και την Ταχυδρομική Υπηρεσία

1 στα Έμπεδα

1 στην Επιμελητεία

1 στο Πυροβολικό

Στις σχολές Συνδέσεων και Διαβιβάσεων του Δημοκρατικού Στρατού πάνω από το 50% ήταν γυναίκες. Στο προσωπικό της υγειονομικής υπηρεσίας έφταναν το 80%. Στο Ιππικό δεν υπήρχαν γυναίκες αξιωματικοί ούτε στη Στρατολογία. Οι περισσότερες γυναίκες αξιωματικοί είχαν αποφοιτήσει από τις σχολές, αλλά υπήρχαν και άλλες οι οποίες προήχθησαν «επ' ανδραγαθία». Σε πολλές μαχήτριες απονεμήθηκαν μετάλλια ανδρείας, ενώ σε άλλες δόθηκε το ειδικό για μαχήτριες Παράσημο Ηλέκτρας και σε εκατοντάδες χορηγήθηκε έπαινος¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Βερβενιώτη Τασούλα, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», στο *Ο Εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο*, ό.π., σ. 134.

Η αριστερά & η ταυτότητα της μαχήτριας

Το άρθρο στο περιοδικό *Δημοκρατικό Στρατός* του Απριλίου 1948 (τχ.4, σ.125-129), με τίτλο «Χαρακτήρας, μέσα και οργάνωση της διαφώτισης στο ΔΣΕ», ξεκινά με την εύγλωττη επισήμανση ότι: «Στο λαϊκό-απελευθερωτικό πόλεμο που κάνουμε πολεμάμε σε πολλά μέτωπα. Εκτός από το πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό έχουμε και το ιδεολογικό μέτωπο. Με τους ντόπιους και ξένους εχθρούς μας κάνουμε και ιδεολογικό πόλεμο..Ολοι νοιώθουμε πόση μεγάλη επίδραση έχει η ιδεολογική δουλειά στη διαμόρφωση του ηθικού των μαχητών μας, μα και στο συμπαράλιασμα του ηθικού των αντιπάλων μας»¹⁷⁸.

Ο ιδεολογικοπολιτικός χώρος που δεξιώθηκε καλύτερα την ανησυχία και την αναζήτηση των γυναικών, είναι η Αριστερά. Αυτό εξάλλου ήταν και επόμενο, εφόσον η Αριστερά ήταν ο χώρος που έθεσε ρητά σαν στόχο παράλληλα με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και τον κοινωνικό. Εθνική και κοινωνική απελευθέρωση επαγγελλόταν η Αριστερά, σε αντίθεση με άλλους φορείς που δήλωναν πως ήταν αντεθνικό να ασχολείται κανείς με οτιδήποτε άλλο πέρα από την εθνική απελευθέρωση. Στα κείμενα της Αριστεράς υπάρχουν αναφορές όπου ο στόχος του αγώνα για την γυναίκα θεωρείται τριπλός: εθνική απελευθέρωση, κοινωνική και γυναικεία χειραφέτηση. Αυτό εκφράζει και ο στίχος του Ύμνου της Λεύτερης Νέας, που επαγγελλόταν για τη νέα γυναίκα την απελευθέρωση από την «τριπλή σκλαβιά κατακτητή, προϊσταμένου και άντρα».

Οι θεωρήσεις της Αριστεράς, όπως αυτές αποτυπώνονταν στα έντυπα του Δημοκρατικού Στρατού, αποτελούν την αφετηρία για να

¹⁷⁸ Ματθαίου Άννα-Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερρορία*, ό.π. , σ.23.

ανασυνθέσουμε τα πλαίσια νοηματοδότησης που καλλιέργησε στις γραμμές του σχετικά με την δράση των μαχητριών του. Η ένταξη των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό, ο μετασχηματισμός τους από αγρότισσες σε μαχήτριες ήταν μια σύνθετη διαδικασία. Παρά το γεγονός ότι η πλειονότητα των γυναικών ήταν στρατολογημένες, ο μετασχηματισμός τους σε μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού δεν ήταν ένα απλό εγχείρημα πειθάρχησης. Ήταν μια διαδικασία που στο επίκεντρό της ήταν ο μετασχηματισμός της γυναικείας υποκειμενικότητας μέσα από την ιδεολογική καθοδήγηση και τη δημιουργία στενών προσωπικών σχέσεων. Εξάλλου, οι νοοτροπίες υποχωρούν και μεταλλάσσονται δυσκολότερα, καθυστερούν στο να ακολουθήσουν την ιδεολογία. Ο Michel Vovelle γράφει: «Ανάμεσα σε μια επεξεργασμένη έννοια από τη μία, που έχει με τον καιρό ωριμάσει, όπως αυτή της ιδεολογίας και σε μια έννοια από την άλλη, όπως η νοοτροπία, κατανοούμε πόσο δύσκολη είναι η συναρμογή: προέρχεται από δύο διαφορετικές κληρονομίες, από δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψης εκ των οποίων ο ένας είναι πιο συστηματικός, ενώ ο άλλος είναι άθελά του εμπειρικός με όλους τους κινδύνους που επισύρει αυτό»¹⁷⁹.

Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει την θέση της Οντέτ Βαρών-Βασάο, η οποία θεωρεί, ότι η σχέση των γυναικών και της Αριστεράς είναι μια σχέση με διεκδικήσεις και οσμώσεις και διαφοροποιείται από την άποψη που συχνά εκφράστηκε περί «χρησιμοποίησης των γυναικών από την Αριστερά»¹⁸⁰. Σε ένα βαθμό η θέση της «χρησιμοποίησης» εκφράζεται στη διδακτορική διατριβή της Βερβενιώτη, (Οι Συναγωνίστριες) και στη διατριβή της Νίνας Κασσιανού, («Γυναίκες στα όπλα»). Η Αριστερά

¹⁷⁹ Vovelle M., Ideologies et mentalities, εκδ. La Decouverte/ foundations, Παρίσι, 1985, σ.11.

¹⁸⁰ Βαρών-Βασάο Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*,ό.π.,σ.93.

κάνοντας χρήση της ρητορικής, αλλά της θεμιτής ρητορικής, προσπάθησε να πείσει τις μαχήτριες πρωταρχικά και περαιτέρω την κοινωνία για τις ριζοσπαστικές της ιδέες. Η προσαρμογή των μαχητριών σημαίνει πρωτίστως την αλλαγή των αντιλήψεων τους για την κοινωνία και την εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους και τον τρόπο με τον οποίο ορίζουν συνολικότερα τη θέση τους μέσα στην κοινωνία. Κύρια επιδίωξη είναι να ενημερωθούν να πιστέψουν όχι εξαιτίας του φόβου (τιμωρίας) αλλά επειδή θα έχουν επενδύσει με κύρος τους κανόνες και τις αξίες. Η προσαρμογή προϋποθέτει ένα σύστημα εννοιών, ιδεών και αντιλήψεων.

Σε άρθρο με τίτλο : «*Η ιδιαίτερη δουλειά στις γυναίκες*», διαφαίνεται η προσπάθεια του Δημοκρατικού Στρατού να ενδυναμώσει την αυτοπεποίθηση των μαχητριών: «*Η ιδιαίτερη δουλειά στις γυναίκες ωφέλησε πολύ για την ανάπτυξη του ηρωισμού..Εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό η υποτίμηση που ο γυναίκες έχουν στον εαυτό τους...*»¹⁸¹. Η εμπειρία της μάχης ήταν μια διαδικασία ενδυνάμωσης των γυναικών. Οι σελίδες των εντύπων του ΔΣΕ είναι γεμάτες με ιστορίες γυναικών: μια γυναίκα που κουβάλησε στην πλάτη της για ώρες ένα οπλοπολυβόλο, μια νοσοκόμα που μετέφερε μόνη της τραυματίες από την πρώτη γραμμή, μια μαχήτρια που τυφλώθηκε από βλήμα και αντί να παραδοθεί περίμενε τρεις μέρες να έλθουν τμήματα των ανταρτών για να τους ακολουθήσει¹⁸².

«Πολλά είναι τα γεγονότα ηρωισμού των αγωνιστριών. Αλλά η ανδρεία δεν είναι το μόνο στρατιωτικό τους προτέρημα. Ξέρουν να οδηγούν την ομάδα τους στην μάχη. Ξεχωρίζουν στη στρατιωτική τέχνη. Ο πόλεμος έμαθε πολλά σ' αυτές τις χωρίς πείρα αγρότισσες, από τις οποίες

¹⁸¹ *Μαχήτρια*, φ.6, 3-12-1948,ΑΣΚΙ.

¹⁸² *Μαχήτρια*, φ. 13, 20 Μαΐου 1949,ΑΣΚΙ.

πολλές δεν ήξεραν ούτε καν να διαβάζουν και ο ορίζοντάς τους περιοριζόταν στο νοικοκυριό και στο χωράφι...»¹⁸³.

Οι γυναίκες δεν ήταν πια αδύναμες ή παθητικές. Οι γυναίκες πλέον μάθαιναν να συναγωνίζονται στα πλαίσια της άμιλλας η μία την άλλη για το «ποια θα θάρθει από τις πρώτες στον όλμο και το πολυβόλο, ποια θα πετάξει στην καρδιά του εχθρού τα πάντζερ, ποια ακροβολίστρια θα κάνει τα πιο πετυχημένα άλματα και θα σκοτώσει πιο πολλούς εχθρούς»¹⁸⁴. Σε άρθρο στη *Μαχήτρια* αναλύεται όμως η διαφορά της άμιλλας από εκείνη του κυβερνητικού στρατού: «Αρματωμένοι με το όπλο της άμιλλας ο μαχητής και η μαχήτρια του Δ.Σ.Ε. κατεβαίνουν σε πολύπλευρο αγώνα. Το δημιουργικό όπλο της άμιλλας μόνο ένας στρατός σαν τον Δ.Σ.Ε. μπορεί να το χρησιμοποιήσει. Γιατί είναι στρατός λαϊκός, επαναστατικός, στρατός νέου τύπου, στρατός μιας λαϊκής εξουσίας..Παίρνοντας μέρος στην άμιλλα οι μαχητές μας δεν επιδιώκουν, όπως γίνεται στα διάφορα αστικά πρωταθλήματα, να «σπάσουν ρεκόρ» και να ρεκλαμαστεί το όνομά τους. Εδώ σκοπός και επιδίωξη είναι νάρθει πρώτη η ομάδα του καθένα, η ταξιαρχία του, το τάγμα του, ο λόχος του. Ο κάθε μαχητής δεν κρατά τις επιδόσεις του για τον εαυτό του. Βοηθά τους πιο αδύναμους και καθυστερημένους να τον φτάσουν, τους μεταδίνει την πείρα του και μοιράζεται μαζί τους τη χαρά της επιτυχίας, που είναι του συνόλου»¹⁸⁵.

Η ταυτότητα όμως της μαχήτριας προϋπέθετε και την διαγραφή των θηλυκών χαρακτηριστικών¹⁸⁶. Έπρεπε να δοθεί βαρύτητα ενδυματολογική η οποία θα προσέδιδε στην ίδια την ψυχολογία της μαχήτριας και η οποία ήταν ανατρεπτική ως προς τα παραδοσιακά γυναικεία πρότυπα της

¹⁸³ Ριζοσπάστης, *Για να θριαμβεύσει η ζωή*, Αθήνα, 1996, σ. 49.

¹⁸⁴ *Μαχήτρια*, φ. 3, 25 Σεπτεμβρίου 1948, ΑΣΚΙ.

¹⁸⁵ *Μαχήτρια*, φ.4. 25 -10-1948, ΑΣΚΙ.

¹⁸⁶ Βερβενιώτη Τασούλα, *Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ*, Κλειώ, 3, 2005, σ. 183.

θηλυκότητας. Όπως γράφει η Melissa Stockdale σε μελέτη της για τις εθελόντριες στο ρωσικό στρατό κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, κάθε στρατός μετατρέπει τους πολίτες σε στρατιώτες εξαλείφοντας τα διακριτικά χαρακτηριστικά της ατομικότητάς τους και στην περίπτωση των γυναικών αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να εξαλειφθούν τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους, «θα έπρεπε να πάψουν να είναι γυναίκες»¹⁸⁷. Ο πρώτος λόγος για τον οποίο συνέβαινε αυτό ήταν για να αποφευχθούν οι σεξουαλικές σχέσεις. Οι σεξουαλικές σχέσεις με τα προβλήματα που πιθανόν να δημιουργούσαν (ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη, αντιζηλίες, κλπ.) θεωρούνταν ότι θα είχαν διαλυτικές συνέπειες για τον αντάρτικο στρατό. Η ηγεσία του Δημοκρατικού Στρατού δεν ενθάρρυνε τις σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των ανταρτών, όταν όμως αυτές προέκυπταν, έπρεπε να επισφραγιστούν με γάμο αντικρούοντας με αυτόν τον τρόπο και τις κατηγορίες της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας για «ελευθεριότητα» στις σχέσεις των δύο φύλων¹⁸⁸.

Η έννοια του ηρωισμού, της πειθαρχίας, της αυταπάρησης, το παντελόνι και τα άρβυλα τονίστηκαν μέσα από πολλές φωτογραφίες της Αριστεράς¹⁸⁹. Από τις πρώτες αναπαραστάσεις γυναικών - μαχητριών στον τύπο της Αριστεράς ήταν αυτή της «Ελεύθερης Ελλάδας» το 1946.



¹⁸⁷ Stockdale Melissa, «My Death for the Motherland Is Happiness': Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917», *American Historical Review*, 109 (1), 2004, σ. 102.

¹⁸⁸ Βερβενιώτη Τασούλα, «Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ», *Κλειώ*, 3, 2006, σ. 183.

¹⁸⁹Κασσιανού Νίνα, *Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα σε αναπαραστάσεις: η περίοδος του Εμφυλίου πολέμου, Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006, σ. 150.

Πρόκειται για μια σύνθεση με δυο αντιθετικούς ρόλους της γυναίκας. Στη φωτογραφία φαίνεται μια νοικοκυρά και πίσω της τρεις μαχήτριες με όπλα να στέκονται μπροστά στα χαρακώματα. Η σύνθεση φέρει τον τίτλο «*Ισοπολιτεία στη γυναίκα*». Παρόλη όμως την προβολή της μαχήτριας, η Ρούλα Κουκούλου σε άρθρο της τον Απρίλιο του 1948 επεσήμανε ότι: «...έγιναν υπερβολές που μας ζημίωσαν¹⁹⁰, και μόνον αν αυτές σταματούσαν θα μεγαλώσει το ρεύμα των γυναικών προς το βουνό...»¹⁹¹.

Μέσα από αφηγήσεις, η εμπειρία των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό παρουσιάζει μια διχοτομημένη αντίληψη του χρόνου και της εμπειρίας: το παρελθόν καταπίεσης, απαγορεύσεων, οπισθοδρόμησης ερχόταν σε αντίθεση με το παρόν, τον κόσμο των ανταρτών έναν κόσμο με διάθεση ισότητας και αναγνώρισης των δικαιωμάτων της γυναίκας. Είναι προφανές ότι ο Δημοκρατικός Στρατός, η οργάνωση, το κόμμα αναλάμβαναν το ρόλο της οικογένειας. Στις εμφυλιοπολεμικές συνθήκες πραγματώθηκε διεύρυνση του στενού οικογενειακού χώρου και μια συμβολική προέκτασή του από το πλαίσιο του χωριού στο Δημοκρατικό Στρατό. Ο απρόσωπος αντάρτης αντιπροσώπευε τον άντρα, τον αδελφό, το γιο κάθε γυναίκας¹⁹². Βέβαια η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό, ακόμη και όταν δεν είχαν ενταχθεί εθελοντικά στις μονάδες του, θεωρείται ως μια εμπειρία ρήξης με το παρελθόν.

Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών στο βουνό χαρακτηριζόταν από εντάσεις. Έτσι για παράδειγμα, σε πολλά άρθρα στα έντυπα του ΔΣΕ η συμπεριφορά των ανδρών ανταρτών στηλιτεύεται και προτρέπονται να αλλάξουν τον τρόπο με τον

¹⁹⁰ Η Ρούλα Κουκούλου επισημαίνει: «άλλο ισοτιμία κοινωνική και πολιτική της γυναίκας ...και άλλο φυσική εξομοίωση...».

¹⁹¹ Ζαχαριάδη Ρούλα, «*Η γυναίκα στο ΔΣΕ*», *Δημοκρατικός Στρατός*, Απρίλης 1948, ΑΣΚΙ, σσ. 130 – 132.

¹⁹² Βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια*, ό.π., σ. 180.

οποίο έβλεπαν τις γυναίκες συμπολεμιστές τους. Οι άνδρες δεν μπορούσαν να μεταχειρίζονται τη μαχήτρια υποτιμητικά που «παλεύει πλάι τους στη ζωή και το θάνατο κάτω απ' τις ίδιες συνθήκες»¹⁹³. Μπορεί το κίνητρο της Αριστεράς να είναι εκσυγχρονιστικό αλλά κουβαλάει και το παραδοσιακό στην έκφραση των νοοτροπιών. Η Αριστερά έδωσε στη μαχήτρια το πρόσημο της ηρωίδας πιθανόν οδηγούμενη από την ένταση ανάμεσα στην ανάγκη να τονίσει την συμμετοχή της στις ιστορικές στιγμές του Εμφυλίου και την ανάγκη να υπογραμμίσει την ανωτερότητα της συνεισφοράς της. Η ένταξη στη νέα κοινότητα, η αποδοχή της καινούργιας συλλογικότητας, η σύμπραξη στις καινούργιες αναζητήσεις, όλα αυτά προϋποθέτουν, ότι το υποκείμενο έχει αναγνωρίσει την ορθότητα των ιδεολογικών αναλύσεων και προοπτικών ότι έχει αποδεχθεί το νόημα της ιδεολογίας, ότι έχει ενστερνισθεί την ιδεολογία.

Ο ηρωισμός έχει ηθικό αντικειμενικό σκοπό. Ο ηθικός αντικειμενικός σκοπός σχετίζεται με την υποστήριξη μιας ιδέας. Ο ήρωας θυσιάζεται για κάτι, εδώ βρίσκεται και η ηθική του ηρωισμού. Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού, ανασηματοδοτούσαν τις έμφυλες αντιλήψεις για τις ικανότητες τους, που ήταν βασική προϋπόθεση για τη μελλοντική χειραφέτηση τους. Τώρα από μια άλλη οπτική, όπως του αστικού κόσμου, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η ιδέα για την οποία θυσιάστηκαν δεν ήταν αξιосέβαστη. Αυτή είναι μια κρίση της άλλης πλευράς, αλλά δεν αναιρεί τον πραγματικό ηρωισμό του κατορθώματος των μαχητριών. Έχει υποστεί ένα θάνατο και μια ανάσταση, έχει βάλει μια στολή και έγινε το πιθανότερο ένα άλλο πλάσμα. Ούτως η αλλιώς δεν θα υπήρχε κανένα ηρωικό κατόρθωμα αν δεν υπήρχε μια επίτευξη. Τα κατορθώματα του ήρωα είναι δύο. Το ένα είναι το σωματικό κατόρθωμα, κατά το οποίο ο

¹⁹³ Καραγιώργης Κώστας, «Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός*, ό.π., σ. 179.

ήρωας επιτελεί μια θαρραλέα πράξη σε μάχη. Το άλλο είναι το πνευματικό. Είναι μια αναχώρηση και μια επιστροφή. Το βασικό θέμα του ταξιδιού του είναι ο θάνατος και η ανάσταση. Οι Μαχήτριες πέτυχαν και τα δύο. Πολέμησαν θαρραλέα, σαν ηρωίδες, και κατά την έμφυλη θεώρηση «σαν άνδρες» αλλά και όταν επέστρεψαν από την δοκιμασία, δεν ήταν ίδιες. Επήλθε μετατροπή των αντιλήψεων που είχαν οι γυναίκες για το φύλο και την κοινωνική τους θέση, διαμόρφωσαν μια συνείδηση ότι αποτελούν μέρος μιας κατηγορίας, όχι μόνο βιολογικής, αλλά και κοινωνικής. Συνείδηση που περιέχει στοιχεία ρήξης όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι περισσότερες γυναίκες αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και τη θέση τους στην κοινωνία, όπως αυτές οι γυναίκες του αστικού κόσμου. Συνείδηση ως διεκδίκηση της πλήρους ένταξης των γυναικών στην έννοια του ανθρώπου.

Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό πιθανόν να προκάλεσε μια κοινωνική δυσφορία, γιατί δεν είναι εγγεγραμμένη στις αρμονίες της κοινωνίας. Παρατηρείται ένα «σπάσιμο της κανονικότητας» στην οποία το αστικό κράτος παρεμβαίνει στην εικόνα της μαχήτριας και αντιδρά με την διαπόμπεισή της και την ακύρωσή της.



Αγωνίστρια του ΔΣΕ μεταφέρει
έναν τραυματισμένο μοναχχοφορσίστα στρατιώτη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ελληνική συμμετοχή στο Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο από τη μεριά των συμμαχικών δυνάμεων, η Κατοχή, η Αντίσταση και στη συνέχεια ο Εμφύλιος συνθέτουν γεγονότα που σφράγισαν την ελληνική ιστορία της περιόδου 1940-1950, τα επακόλουθα των οποίων ανάγονται μέχρι τη συγκαιρινή μας εποχή. Ήδη από τη δεκαετία του 1940 ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση, ως καθοδηγήτρια δύναμη του σοσιαλισμού και τις καπιταλιστικές δυτικές δυνάμεις, οι οποίες ευθυγραμμίζονται αρχικά με τη Μεγάλη Βρετανία και στη συνέχεια με τις Ηνωμένες Πολιτείες αντικατοπτρίζεται στην πολιτική κατάσταση της Ελλάδας. Το αστικό κράτος γνώρισε τον πιο μεγάλο κίνδυνο μέχρι σήμερα για την ίδια την ύπαρξη του και η απάντησή του ήταν η τρομοκρατία, η βία και οι δολοφονίες των κομμουνιστών και των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Αυτοί ήταν και οι παράγοντες που γέννησαν την ανάγκη του Δημοκρατικού Στρατού.

Στην κοινή βάση αναπτύσσονται και συγκρούονται δυο διαφορετικά, φαντασιωτικά και αγορευτικά συστήματα, ως τρόποι άμυνας της κάθε πλευράς. Η άρνηση της «αδελφικής ιδιότητας» στον συνέλληνα του Εμφυλίου επιτρέπει την χωρίς όρια ανάπτυξη της εχθρότητας με στόχο την φυσική και εθνική εξόντωση αυτού του «άνομου ξένου». Εξάλλου οι τελετουργίες του εξορκισμού και του αποκλεισμού προσφέρουν πάντα μια προσωρινή ανακούφιση και κυρίως παραπέμπουν στις καλένδες, την ανάγκη να ντυθεί με λέξεις και φράσεις το άγχος και να εκλογικευτούν οι φόβοι. Στην πραγματικότητα, ένας λόγος πάντοτε απαιτεί ένα «έξωθεν» για να συγκροτήσει τον εαυτό του. Οι λόγοι δεν μπορούν ποτέ να είναι ερμητικά κλειστοί ο ένας σε σχέση με τον άλλον. Οι ταυτότητές τους βασίζονται στις σχέσεις με άλλους λόγους.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος περιέπλεξε τις σχέσεις, ιδιωτικό-δημόσιο, πολιτικό-προσωπικό, εμπόλεμο-άμαχο, αρσενικό-θηλυκό και προκάλεσε τομές στο επίπεδο των συνειδήσεων και των συλλογικών νοοτροπιών. Ο Εμφύλιος εξάλλου από μόνος του αποτελεί μια περίοδο, όπου οι αποφάσεις των ανθρώπων είναι ζήτημα ζωής και θανάτου και δύσκολα αφήνει περιθώριο για ουδέτερη στάση ακόμα και στον άμαχο πληθυσμό. Η τυχόν ιδεολογία έρχεται συνήθως εκ των υστέρων να δώσει όνομα, σχήμα, ερμηνεία και ίσως δικαίωση σε επιλογές.

Κάθε εμφύλιος πόλεμος αντιπροσωπεύει μια μορφή κοινωνικής επανάστασης. Έτσι, και ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος, αν εξεταστεί στην ουσία του, πέρα από τα πολιτικά επιφαινόμενα, τις στρατιωτικές του πτυχές και τις διεθνείς διαπλοκές του, εμφανίζεται, στην πρώτιστη δομή του, ως μια κοινωνική επανάσταση η οποία, με αφετηρία οξυμμένες αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, αποσκοπούσε στην ανατροπή των υφισταμένων δομών εξουσίας και στην αναδιάρθρωση του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων.

Ο αντιστασιακός αγώνας δε γινόταν μόνο για εθνική απελευθέρωση αλλά και για κοινωνική δικαιοσύνη, για δημοκρατία και για αλλαγή στις σχέσεις των ανθρώπων. Η συμμετοχή των γυναικών στη βάση των ίσων όρων ήταν μια από τις αλλαγές τις οποίες επέφερε ο αγώνας. Η αποκατάσταση της ενότητας των φύλων έθεσε στην άκρη την αντίθεση άντρα-γυναίκα. Η απελευθέρωση των προσωπικών και ανθρώπινων σχέσεων αποτέλεσε δικαιωματική κατάκτηση των γυναικών μέσα στο κίνημα. Η Ελλάδα υπήρξε η μοναδική χώρα της Ευρώπης όπου η Εθνική Αντίσταση συνοδεύτηκε από μια επανάσταση η οποία επέδρασε τόσο στις κοινωνικές δομές όσο και στις παγιωμένες αντιλήψεις και νοοτροπίες. Η ισοτιμία στη θυσία και τον ηρωισμό είχε ως επακόλουθο την ισοτιμία στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, στην οικογένεια και γενικότερα στις

ανθρώπινες επαφές τους. Συμμετείχαν στον ΕΛΑΣ, στον εφεδρικό ΕΛΑΣ, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στη λαϊκή δικαιοσύνη και σε όλες τις πολιτικές οργανώσεις.

Σε αυτόν τον πόλεμο που δύσκολα άφηνε ανεπηρέαστο τον οποιονδήποτε, η συμμετοχή των γυναικών ήταν πολύμορφη. Στην οικοδόμηση μιας νέας ελληνικής κοινωνίας, καλούνταν να συνεισφέρουν μαζικά *«πυκνώνοντας τις γραμμές του γυναικείου κινήματος, γυναίκες, κορίτσια, μητέρες, εργάτριες, αγρότισσες, διανοούμενες»*. Παράλληλα, η Αριστερά προώθησε τη συμμετοχή των γυναικών στα όργανα και τους θεσμούς των περιοχών που ήταν υπό τον έλεγχο του Δημοκρατικού Στρατού.

Η ευθύνη των γυναικών, ευθύνη ζωτική και πρόσκαιρη συνάμα, απέναντι στη νίκη του αγώνα προσδίδει στις γυναίκες-Μαχήτριες μια ταυτότητα. Η ταυτότητα τους είναι η μαχητική ταυτότητα, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρξει η άλλη, η πολιτική ταυτότητα. Η ένταξη που συντελείται με αυτό τον τρόπο δεν είναι παθητική, αλλά στοιχείο απαραίτητο για την συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας. Η ταυτότητα αυτή δεν προϋποθέτει προφανώς αυτόματα και συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας, αλλά ούτε σημαίνει και αποκλεισμό από τις εντάσεις, με άλλα λόγια, δεν λειτουργεί ως «συγκάλυψη» των πραγματικών συγκρούσεων. Αντιθέτως, είναι το πεδίο και ο χώρος όπου εξωτερικεύονται και συγκεκριμενοποιούνται οι συγκρούσεις, και επομένως η ουσία της εγκαθίδρυσης μιας νέας τάξης, από όπου αναδύεται μια πολιτική δομή πιο συνεκτική αλλά και πιο αποτελεσματική από αυτή που χαρακτήριζε την Ελλάδα.

Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση της γυναίκας στην προπολεμική Ελλάδα, ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας θεώρησε ότι η στράτευση των γυναικών στις αντιστασιακές οργανώσεις σηματοδότησε την αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών και αντιλήψεων σχετικά με τη θέση της γυναίκας και έχει υποστηριχθεί ότι η πολιτικοποίηση στις οργανώσεις, της εαμικής ιδιαίτερα, αντίστασης αποτελούσε για τις γυναίκες που συμμετείχαν σταθμό στη διαδικασία της προσωπικής απελευθέρωσης τους. Η γυναικεία συμμετοχή στις αντιστασιακές οργανώσεις σηματοδότησε μια μορφή ρήξης με την παραδοσιακή οικογένεια, τόσο στις σχέσεις μεταξύ των γενεών όσο και των δύο φύλων. Ένας σημαντικός τομέας στον οποίο οι γυναίκες υπερέβαιναν τον παραδοσιακό τους ρόλο αφορά τη διεξόδυσή τους στο δημόσιο χώρο. Η διαδικασία αυτή είχε ήδη ξεκινήσει στην Αντίσταση. Στον Εμφύλιο διευρύνεται περαιτέρω ο χώρος δράσης των γυναικών. Αναπτύσσουν ικανότητες και στάσεις, οι οποίες παλιότερα θεωρούνταν αποκλειστικά αντρικές: η άσκηση του λόγου σε δημόσιο χώρο, ο χειρισμός των όπλων, η περιφρόνηση του κινδύνου.

Η προπαγάνδα κατασυκοφάντησης του Δημοκρατικού Στρατού αποτέλεσε ένα από τα προσφιλή όπλα της αστικής τάξης, προκειμένου να σταματήσει όσο γίνεται την κοινωνική απελευθέρωση. Απέναντι στην εμφανώς πολεμική προπαγάνδα των αντιπάλων ο Δ.Σ. αντέτεινε ένα σύνολο αλληλένδετων ιδεών περί ανθρώπου, κοινωνίας και πολιτικής. Ενώ η κυβερνητική προπαγάνδα ακολουθεί μια αθέμιτη ρητορική με στρεβλή μετάδοση πληροφοριών, η Αριστερά κάνει την διαφορά με την θεμιτή ρητορική και με απώτερο σκοπό την διάδοση των ιδεών της. Μέσω της ρητορικής η Αριστερά προσπάθησε σε πρώτο πλάνο, να προστατέψει τις μαχήτριες κοινωνικά από την αθέμιτη ρητορική που επεδίωκε το αστικό κράτος με την δημόσια προσβολή της εικόνας τους. Σε δεύτερο

πλάνο χρησιμοποιώντας τη ρητορική συνέβαλε στη διαμόρφωση της πολιτικής τους συνείδησης, θέση που ερχόταν σε αντίθεση με το κράτος της εθνοφοροσύνης, το οποίο κρατούσε μακριά τις γυναίκες από τα πολιτικά δρώμενα. Αν και η στράτευση των γυναικών δεν ήταν επιλογή των στρατιωτικών οργάνων του δημοκρατικού στρατού αλλά ανάγκη, πάσχισε να τις μορφώσει, να τις πολιτικοποιήσει και να τις εντάξει στη δημόσια κοινωνική και πολιτική σφαίρα.

Οι γυναίκες πρωταγωνίστησαν στους αγώνες αφού πρώτα αποδεσμεύτηκαν από νοοτροπίες που τις κατέτασσαν σε ήσσονος σημασίας κοινωνικούς ρόλους και κατέκτησαν την προσωπική τους ελευθερία με την συνδρομή της Αριστεράς. Οι πολλαπλοί ρόλοι τους ως οργανώτριες λαϊκών μαζών, ως καθοδηγήτριες ΕΑΜικών και ΕΠΟΝίτικων οργανώσεων, ως πρωτοπόρες μαχήτριες, ως παράγοντες της λαϊκής εξουσίας αποδεικνύουν ότι η απελευθέρωση του καταπιεσμένου δυναμικού τους ήταν εκείνη που τις οδήγησε στις ηρωικές πράξεις.

Η διεξαγωγή μιας ένοπλης σύγκρουσης σε μεγάλη κλίμακα και ο τρόπος με τον οποίο αυτή μεταβάλλει την καθημερινότητα των ανθρώπων -με οποιονδήποτε τρόπο - οδηγεί τα πληθυσμιακά στρώματα συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών στην αλλαγή. Οι μαχήτριες μέσα από την εμπειρία του πολέμου και την συνδρομή της Αριστεράς ισχυρίστηκαν στις μεταπολεμικές τους αφηγήσεις πως η ζωή τους άλλαξε. Ξεπέρασαν τις φοβίες τους, ξέφυγαν από τον ασφυκτικό αποκλεισμό του σπιτιού και μέσα από το σεβασμό που κέρδισαν από τη δράση τους, έμαθαν να αντιμετωπίζουν και οι ίδιες διαφορετικά το σώμα τους. Παρά το γεγονός ότι ο χώρος της πολιτικής παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ανδροκρατούμενος και οι διακρίσεις ποτέ δεν έπαψαν, η αφύπνιση ήταν έντονη. Γνώρισε τον εαυτό της και τις ικανότητες της. Προετοίμασε τον εαυτό της για την αξιοποίηση της ισότητας, διευρύνθηκε ο

πνευματικός της ορίζοντας. Η επίδραση ήταν καταλυτική στην πολιτικοποίηση της γυναίκας. Οι καθιερωμένες αντιλήψεις και αξίες υποβλήθηκαν σε δοκιμασία καθώς ήρθαν αντιμέτωπες με νέες ιδέες με αιτήματα πολιτικής χειραφέτησης.

Η παρούσα εργασία ανέδειξε κάποια ενδιαφέροντα πεδία που μπορούν να οδηγήσουν προς νέες κατευθύνσεις.

Ένα πρώτο πεδίο είναι εκείνο που συνδέεται με τη μελέτη σε μικρό – επίπεδο που να εστιάζει στην συμμετοχή των γυναικών και να απαντάει στο ερώτημα, γιατί κάποιες γυναίκες εντάσσονται στους αντάρτες και κάποιες άλλες όχι. Από την άλλη πλευρά η επιστροφή ως πρακτική, θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της μελέτης των δυνάμεων, κινήτρων, μηχανισμών που υποχρεώνουν τους ανθρώπους να ενταχθούν στον έναν ή τον άλλον αντιμαχόμενο.

Ένα άλλο ενδιαφέρον επίπεδο για μελέτη αποτελεί το ερώτημα αν η συμμετοχή των γυναικών στην ένοπλη δράση του εμφυλίου είχε αντίκτυπο στις θεωρήσεις του φύλου των γυναικών. Κι ένα τρίτο πεδίο έρευνας θα ήταν εκείνη η μελέτη που θ' απαντούσε στο ερώτημα, πως βίωσαν τον εμφύλιο οι γυναίκες αστές; Υπάρχουν κάποια σταθερά στοιχεία στις μαχήτριες και στις αστές γυναίκες που θα επέτρεπαν να αναδείξουν σε εθνικό επίπεδο τον γυναικείο ρόλο στην περίοδο του Εμφυλίου;

Συνοψίζοντας ως σταθούμε στα αποτελέσματα της κατάταξης των γυναικών, τα οποία καθρεφτίζονται όχι μόνο στα λεγόμενα των συναγωνιστών τους, αλλά και στα αναφερόμενα του αντιπάλου. Προκάλεσαν την απορία και την αποδοχή και στα δύο στρατόπεδα, στο πως ανταπεξήλθαν στις απαιτήσεις της ένοπλης σύγκρουσης και στο πως πολέμησαν σαν «ύαινες». Εξ άλλου ένας εμφύλιος δημιουργεί αντιμαχόμενα στρατόπεδα, το καθένα με τον προπαγανδιστικό του

μηχανισμό, μετασχηματίζει τις έννοιες του θεμιτού και του κατακριτέου και μετά το τέλος των εχθροπραξιών δημιουργεί ισχυρούς μύθους που δικαιώνουν τους νικητές και εξοστρακίζουν τους ηττημένους.

Το τέλος του Εμφυλίου άφησε πίσω του εκτός από νικητές και ηττημένους, σκοτωμένους, άταφους και άκλαυτους νεκρούς, τρομοκρατημένους, φυλακισμένους, εξορισμένους, βασανισμένους, ταπεινωμένους, μεταμελημένους και ανανήψαντες. Τα επίθετα αυτά παρ' ότι αρσενικού γένους χαρακτηρίζουν επακριβώς και τις γυναίκες, οι οποίες κατέχουν ισόποσο με τους άντρες μερίδιο στα δεινά. Εξάλλου τα αποτυπώματα του πολέμου είναι όμοια στα σώματα αντρών και γυναικών.

Τελικά το να καταστήσει κανείς τη γυναίκα ορατή, εκεί που η ιστορία παρέλειπε να την δει, οδηγεί, όπως εύστοχα επισημαίνει η Βερβενιώτη, στο συμπέρασμα ότι αν και η δράση της κινήθηκε σε «ανδρικές» δομές, αποτέλεσε από μόνη της, παράγοντα κοινωνικής ανατροπής και προόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. 1940 – 1950: Δέκα χρόνια Αγώνων και θυσιών, Αθήνα 1950, Εκδόσεις «Ελληνικού Φωτός».
2. Αβδελά Έφη και Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
3. Αβέρωφ – Τσοίτσας Ευάγγελος, «Φωτιά και Τσεκούρι», *Ελλάς 1946 - 1949 και τα προηγούμενα*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1974.
4. Αθανασίου Κυριάκος, *Υιός συμμορίτου*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.
5. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Παπά – Καρτέρη, *Αναμνήσεις από το βουνό, Ιούλιος 1947 – Μάης 1949*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
6. Ανταίος Πέτρος, «*Η ίδρυση της ΕΠΟΝ*», στο *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά* (επιμ. Σ. Κούλογλου), εκδ. βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006.
7. Αποστολόπουλος Βασίλης, *Το χρονικό μιας εποποιίας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1998.

8. Βαρίκα Ελένη, *Για μια πολιτική γραμματική του φύλου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2009.
9. Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.
10. Βαρίκα Ελένη, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής», περ. Διαβάζω, τ.χ. 198, 18 Σεπτεμβρίου 1988.
11. Βαρών–Βασάο Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, εκδ. βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009.
12. Βαρών-Βασάο Οντέν , *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941 - 1945)*, Αθήνα,1987.
13. Βερβενιώτη Τασούλα, «Από το ημερολόγιο της Μαρίας Μπέικου», Αντί, τχ 694 – 695.
14. Βερβενιώτη Τασούλα, *Διπλό βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση*, εκδ.Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
15. Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η Είσοδος των γυναικών στην πολιτική*,εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.

16. Βερβενιώτη Τασούλα, *«Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα»*, περ. Δίμη, 6/1993.
17. Βλάσση – Θεοδωρικάκου Αλεξάνδρα, *Οι μνήμες μένουν ζωντανές, οι αναμνήσεις μιας 17χρονης Ανταρτοπούλας του Δ.Σ.Ε.*, Β' έκδοση, εκδ. Εντός, Αθήνα, 1997.
18. Βουρνάζος Νίκος, *Η Γυναίκα στα πέτρινα χρόνια*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα, 2011.
19. Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας, Ο Εμφύλιος*, εκδ. Αφών Τολίδη, ΟΕ, Αθήνα, 1981.
20. Γιατρουδάκης Στέλιος, *Η σκιά του χθές*, εκδ. Κ. Κοροντζή, Αθήνα 1993.
21. Γκέκας Κώστας, *Ένας ανταρτάκος απ' το Παλιόκαστρο*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.
22. Γκριτζώνας Κώστας, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού, Η τολμηρότερη Ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου, 1946 – 1949*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001.

23. Γρηγοριάδης Σόλων, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974*, τ.4, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, εκδ. Χ.Κ. Τελόπουλος Α.Ε, Αθήνα 2011.
24. Ελεφάντης Α., «*Η γλώσσα του αγώνα*», περ. Ο Πολίτης, τχ 105, Νοέμβριος 2002.
25. *Εμφύλιος Πόλεμος από την Βάρκιζα στο Γράμμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946*, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλλίδα, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
26. Ζαχαρίου Στέλιος, «*Το σχέδιο Marsal και η Ευρωπαϊκή ανασυγκρότηση*», Ιστορικά, τχ 107.
27. Ζιάγκος Ν., *Νέες Σελίδες από τον Εμφύλιο πόλεμο, 1945 – 1949*, εκδ. Τ.Α. Σοκόλη, Αθήνα 1986.
28. Ηλιού Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος. Η Εμπλοκή του ΚΚΕ*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2005.
29. Θανοπούλου Μαρία, *Η προφορική μνήμη του Πολέμου, Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, μτφ. Σοφία Θανοπούλου, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2000.

30. Ιατροίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50: Ένα έθνος σε κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
31. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη Μεταπολεμική περίοδο (1945 – 1967)*, Αθήνα, 1994.
32. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, 8^{ος} τόμος: *Η Εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949, Αλβανικό έπος Κατοχή και Αντίσταση – Εμφύλιος*, Αθήνα, 2003.
33. Κασσιανού Νίνα, *Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα σε αναπαραστάσεις: η περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου, Ήρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2006.
34. Κατσής Δημήτρης, *Το ημερολόγιο ενός Αντάρτη του ΔΣΕ, 1946 – 1949, τόμ. 2^{ος} (περίοδος 1947 – 1948)*, εκδ. Σ. Τουμαζάτος και Σία Ο.Ε., Αθήνα, 1992.
35. Κατσής Δημήτριος, *Το ημερολόγιο ενός Αντάρτη του ΔΣΕ, 1946 – 1949, τόμ. 3^{ος} (περίοδος 21/8-23/12/1948)*, εκδ. Σ. Τουμαζάτος και Σία Ο.Ε., Αθήνα, 1994.

36. Κατσής Δημήτριος, *Το ημερολόγιο ενός Αντάρτη του ΔΣΕ, 1946 – 1949*, τόμ. 4^{ος}, (περίοδος 23/12/48 -5/5/49), εκδ. Δ. Γκαντηράγας, Αθήνα, 1997.
37. Κολιού Νίτσα, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941 – 1944*, εκδ. Αντωνοπούλου Ι., Βόλος 1985.
38. Κουλούρης Νίκος, *Ελληνική βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου 1945 -1949, Αυτοτελή Δημοσιεύματα 1945 -1999*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
39. Κυρία Ζανατρίς, *Ανάμεσα στα θύματα του Συμμοριτισμού*, Αθήνα 1952.
40. Λιναρδάτος Σπ., «Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», *Πρακτικά του Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936-1944*, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα, 1988.
41. Λέκκας Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2011.
42. Λυμπεράτος Π. Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006.

43. Μαραντζίδης Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946-1949*, Αθήνα, 2010.
44. Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946 -1949*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005.
45. Ματθαίου Άννα- Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών, Από το βουνό στην υπερορία*, εκδ. Βιβλιόραμα/ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2003.
46. Μελετζής Σπύρος, *Με τους αντάρτες στα βουνά*, εκδ. Αφού Αθανασιάδη Α.Ε., Αθήνα, 2002.
47. Μπαρτζιώτας Βασιλ., *Ο Αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
48. Μπαρτζιώτας Γ. Βασίλης, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944, Ιστορικό δοκίμιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.
49. Μπέικου Μαρία, *Αφού με ρωτάτε να θυμηθώ..*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.
50. Μπουσχότεν Βαν Ρίκη, *Ανάποδα Χρόνια, Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γραβενών (1900 – 1950)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1997.

51. *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Οκτώ Ομιλίες για το βιβλίο του Φιλίππου Ηλιού*, εκδ. Θεμέλιο / ΑΣΚΙ, 2005.
52. Οικονομόπουλος Κ., *Νομοθεσία αφορώσα την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν*, Αθήνα, 1951.
53. Παπαδημητρίου - Μαρούδη Ειρήνη, *Γυναίκες στην εξορία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1979.
54. Πανταζή - Τζίφα Κων/να, *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1984.
55. Παπαστράτης Προκόπης, «*Εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών*» στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945 – 1949, Συναγωγή κειμένων – Επιμέλεια: Lars Berentzen, Γιάννης Ιατροίδης Ο. Smith, μετάφραση: Αριστέα Παρίση, Ολκός, Αθήνα, 1992.*
56. Σβορώνος Νίκος, «*Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940 – 1950*», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950, ένα έθνος σε κρίση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
57. Τάσου Νίτσα, *Με τον ασύρματο της 123^{ης} Ταξιαρχίας του Δημοκρατικού Στρατού στον Όλυμπο, Τα γεγονότα όπως τα έζησα*, εκδ. Σόκολη – Καυλεδάκη, Αθήνα, 2010.

58. *Το Εμφύλιο δράμα*, κείμενα: Άγγελος Ελεφαντής, Νίκος Κοταρίδης, Στρατής Μπουρνάζος, Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, Παναγής Παναγιωτόπουλος, Νίκος Σιδέρης, περ. Δοκίμες 6/1997.
59. Τρικαλινός Γιώργης, *Αλμυρός, στιγμές απ' την ιστορία του*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987.
60. Τρικαλινός Γιώργης, *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης (οδοιπορικό μιας ζωής)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998.
61. Τσαλδάρη Π. Λίνα, *Εθνικά Κοινωνικά Πολιτικά προσπάθεια τ.Α., Το παιδί και η γυναίκα*, Αθήνα, 1967.
62. Τσαμπίρας Θανάσης, *Ένα Ανταρτόπουλο Εξιστορεί, Σελίδες από το Δ.Σ.Ε.*, Εκτύπωση Ελένη Γκολεμά, Αθήνα, 1995.
63. Τσαμπίρας Θανάσης, *Ο Αλμυρός στις Φλόγες 1941 – 1949*, Π.Ε. Α.Ε.Α. Αλμυρού, 2001.
64. Φλάισερ Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης, Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια ιστορία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2009.
65. Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941 – 1944*, εκδ. Παπαζήση, τ. 2, Αθήν, 1995.

66. Dominique Eudes, *Οι Καπετάνιοι, Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943 – 1949*, εκδ. Εξάντας, 1970.
67. HATZIOSSIF ch., *Economic stabilization and political. Unrest:Greece 1944 - 1947* στο: L. Baerentzen, J. Iatrides O. Smith (eds) *studies in the History of the Greek Civil war 1945 – 1949*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1987.
68. Jean Bethke Elshtain, *"Women and War"* (έκδοση The Harvester Press, Λονδίνο 1987).
69. Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
70. Mark Mazower, *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα 1943-1960*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000 .
71. M. Higonnet, J. Jenson, S. Michel (επιμ.), *"Behind the Lines. Gender and the Two World Wars"* ,έκδοση Yale Univerity Press, Λονδίνο, 1987.
72. Schwartz Paula, *"Partisanes and Gender Politics in Vicky France"*, *French Historical Studies*, 16 (1), 1989.

73. West Harry, *"Girls with Gun Narrating the Experience of War of FRELIMO's female betachment"*, *Anthropological Quarterly*, 73 (4), 2000.

74. [http:// www.iospress.gr/ios1996/iow19960310a.htm](http://www.iospress.gr/ios1996/iow19960310a.htm), *Η γυναίκα στην Πολεμική Προπαγάνδα*.

75. <http://www.marxists.org/ellinika/archive/velouhiotis/1944/10/22.htm>, Βελουχιώτης Άρης, *Ο ιστορικός λόγος του στη Λαμία (22/10/1944)*.

ΠΗΓΕΣ

Α/ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας(ΑΣΚΙ).

Αρχείο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Επιμορφωτικό Κέντρο «Χαρ. Φλωράκης»

Εθνική ψηφιακή βιβλιοθήκη Ελλάδας.

Β/ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

1. Αμπατζοπούλου Φ., *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993.
2. Βιδάλη Α., *Άραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη Ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από των Ελληνικό Εμφύλιο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999.
3. Βιδάλη Α., «Κόκκινο για αίμα: Το αβάσταχτο φορτίο των λέξεων». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 107 Α': Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, 2002.

4. Καρρά Μ., *ΕΠΟΝΙΤΙΣΑ στους δρόμους και στις γειτονιές της Αθήνας*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα, 1982.
5. Κίνηση «*Η γυναίκα στην Αντίσταση*», *Γυναίκες στην Αντίσταση*, Μαρτυρίες, Αθήνα, 1982.
6. Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της μνήμης. Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Σοκόλη, Αθήνα, 2005.
7. Παπαδούκα Ο., *Γυναικείες Φυλακές Αβέρωφ*, εκδ. Διογένης, Αθήνα, 2006.
8. Παυλίδου Θ., Μπολτς Ρ. (επιμ.), *Μην απαλείφεις ποτέ τα ίχνη. Ο ρόλος των γυναικών στην γερμανική και ελληνική αντίσταση ενάντια στον εθνικοσοσιαλισμό και τη γερμανική κατοχή*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1999.
9. Στάβερη Ο., *Το μαρτυρικό τρίγωνο των εξόριστων γυναικών. Χίος-Τρίκερι-Μακρόνησος*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα, 2006.
10. Στεφάνου Παγώνα, *Των Αφανών, Δύο τετράδια, δύο τετραετίες*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
11. Τεριακή-Σολωμού Ά, *Μια ζωή μέσα από καταιγίδες. Νίκος-Άννα (1944-1996)*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα, 2004.

12. Τραγγανίδα-Μακρυνιώτη Ε., *Μυρτιά του Βουνού. Μαρτυρία μιας ανταρτοπούλας*, Αθήνα, 1999.

13. Φαφούτη Κ. , *Δεν θέλω και δεν πρέπει να ξεχάσω...*, Κύμη, 2006.

Β/ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. Αθανασίου Α., *Φεμινιστική Θεωρία και πολιτισμική κριτική*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2006.
2. Βαρίκα Ε. , «*Το κενό στον καθρέφτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών*», Δίλη, 1988.
3. Berenbaum M. , Peck. J. A. (edit), *The Holocaust and History. The known, the unknown, the disputed and the reexamined*. Indiana University Press, 1998.
4. Bock G. , «*Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών*». Δίλη, 1993.
5. Carroll A. Berenice, *Liberating Women's History. Theoretical and Critical Essays*. University of Illinois Pres, 1976.
6. Crawford J., Kippax S., Onyx J., Gault U., Benton P., *Emotion and Gender. Constructing Meaning from Memory*. Sage Publications, 1992.

7. Duchen C., Bandhauer-Schoffinann I. (edit.), *When the War Was Over. Women, War and Peace in Europe, 1940-1956*. Leicester University Press, 2000.
8. Dubisch Jill, *Gender and Power in Rural Greece*. Princeton University Press, 1986.
9. Halbwachs M. *On Collective Memory*. University of Chicago Press, 1992.
10. Leydesdorff S., Passerini L. Thompson Paul (edit), *Gender and Memory*. Oxford University Press, 1996.
11. Melman B. «Gender, History and Memory: The Invention of Women's Past in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries». *History and Memory*, 1993.
12. Παπαθανασίου Ι. «Βίωμα, ιστορία και πολιτική. Η υπόσταση της προσωπική μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά». *Τα Ιστορικά 13*), 1996.
13. Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992.

14. Thompson P., *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον, 2002.

ΕΝΤΥΠΑ

1. *Ένα Γράμμα προς τον Απόδημον Έλληνα*, εκδόσεις Ελληνικού Φωτός, Αθήναι, 1949.
2. Εθνική Αλληλεγγύη Ελλάδας: «*Στα νησιά της Ελλάδας - Αφιερώνεται στους εξόριστους*», Αθήνα, 1947.
3. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 11, Φθινόπωρο, Αθήνα 2003.
4. Σκλαβενίτη Κωστούλα, «*Τα γυναικεία έντυπα 1908 - 1918*», *Διαβάζω*, τεύχος 198, 1988.
5. Ριζοσπάστης, *Για να θριαμβεύσει η ζωή*, Αθήνα 1996.